

Akademie věd České republiky

Teze disertace
k získání vědeckého titulu „doktor věd“
ve skupině historických věd

Název disertace:

Svatý Prokop. Z počátků českého státu a církve

Komise pro obhajoby doktorských disertací v oboru:
Dějiny a teorie umění

Jméno uchazeče: Petr Sommer

Pracoviště uchazeče:
Filosofický ústav AV ČR, v.v.i, Praha,
Centrum mediévistických studií AV ČR a UK v Praze

Místo a datum: Praha 27. 2. 2008

Úvod

Text monografie o svatém Prokopovi se odvíjí ve dvou horizontech. První sleduje život člověka – zemského světce, ve druhém je jako dobové pozadí zachycen život společnosti českého raného středověku. Uvědomíme-li si, jak málo konkrétních jednotlivců vystupuje z temnot 10. a 11. století a jak mezerovitý je stále ještě obraz českého státu a české společnosti této doby, zjistíme, že naplnit takový koncept není snadné. Představit sázavského opata jako reálnou historickou postavu v reálném společenském a kulturním prostředí je možné jenom díky mnoha dílčím poznáním jednotlivých historických disciplín. Zejména v posledních dvou třech desetiletích vznikla velká suma poznatků o raném středověku v Čechách, jejichž součástí je také soubor informací o opatu a světcích Prokopovi. Avšak i když se tento soubor za léta práce rozrostl, při bližším pohledu je zřejmé, že se jeho kvalita nijak zásadně nezměnila. I pro prokopské téma jsou proto velkým ziskem především ony nové poznatky o českém raném středověku. Významné doplnění poznání prokopské historie totiž umožňuje její konfrontace se spleťtým obrazem raně středověkých Čech, s výpovědí jednotlivých typů pramenů ve čtení různých vědních disciplín. Tato metoda, která je dnes zvlášť aktuálním a efektivním historiografickým nástrojem, umožňuje i v notoricky známých písemných pramenech nacházet mezi řádky nová vysvětlení. Projekcí obrazu raně středověkého světa do příběhu světce sice získáme opět obraz středověkého světa, stínem světce však problesknou lidské a věrohodné kontury.

Český stát a střední Evropa v Prokopově době

Monografie zpracovává uvedené téma v časovém rámci daném dobou Prokopova života, přibližně od přelomu 3. a 4. čtvrtiny 10. století do 25. března roku 1053, kdy zemřel. I jen povrchnímu znalci českých dějin tento časový údaj prozradí, že Prokop žil v přelomové době. První roky prožil na konci vlády tvůrce českého státu Boleslava I. (935–972), léta jeho mládí plynula za vlády Boleslava II. (973–999), v dospělosti byl svědkem těžké krize českého státu na začátku 11. století, polské okupace země v letech 1003–1004 a pozvolného opětného vzestupu země za knížete Jaromíra (1004–1012), Oldřicha (1012–1034) a Břetislava I. (1035–1055). Čechy v 10. století neadržitelně směřovaly k vytvoření státu, jímž by se zařadily do okruhu zemí tvořících novou střední Evropu. Ta ovšem mohla obstát vedle silného a nebezpečného západního souseda – Říše jen tehdy, pokud by sestávala z křesťanských států podobné konstrukce, jaká byla vložena do říšských základů. Čechy plně zúročily zkušenost ze soužití a střetů s Velkou Moravou, se státem, který velmi pravděpodobně jako první západoslovanská státní jednotka využil západního vzoru, když se konstituoval na principech státu Karla Velikého. Čechy, které k velkomoravskému státu připojil kníže Svatopluk (870–894), v této etapě nasávaly velmi intenzivní impulsy jak z oblasti vytváření státu, tak z oblasti christianizace společnosti. Po Svatoplukově smrti se vnitřní vazby jeho státu

ihned uvolnily. Čechy toho využily a již v roce 895 se na říšském sněmu v Řezně od Velké Moravy odtrhly a podřídily se králi Arnulfovi. Cesta k českému státu od tohoto okamžiku „v zahraničně politickém smyslu“ vedla k vytváření oficiálního postoje a vztahu k Říši, což bylo z české strany vždy snahou o uhájení co nejširší samostatnosti a ze strany Říše udržováním rovnováhy vztahů k Čechům, Polsku a Uhrám a rovnováhy silových poměrů mezi těmito novými státy. Uvnitř Čech šlo o mocenský boj, směřující ke sjednocení země. Čechy totiž sice byly zemí Čechů (tak je vidělo zahraničí a samotná Říše), avšak ta byla mocensky rozdělena mezi řadu knížat. Cesta ke sjednocení byla zahájena ve středních Čechách, na území ovládaném rodinou Přemyslovců, která vehementně zahájila své tažení za vládou nad celými Čechami. Tento postup byl rychlý a úspěšný, takže zprávy o zemi té doby již uvádějí jménem vždy jen jednoho českého panovníka z rodu Přemyslovců. Spytihněv I. (895–915), Vratislav I. (915–921) a kníže Václav (921–935) zjevně upevňovali tu podobu státu, která vycházela z rozsahu Čech. V tomto prvním státě však stále existovala řada místních vládců, kteří představovali určitou brzdu v přemyslovské centralizační snaze. S těmi se definitivně vyrovnal Boleslav I. (935–972). Tento velmi tvrdý a schopný panovník (v jedné z nových historických prací charakterizovaný jako bratrovrah a budovatel státu) zlikvidoval poslední zbytky lokálního odporu proti sjednocení Čech pod vládou Přemyslovců a definitivně ovládnutá území spojil jednotnou organizací, jejíž řízení měl plně ve svých rukou. V historicky „nepřemyslovských“ částech Čech likvidoval stará hradíště jako mocenská centra příliš připomínající staré poměry a v jejich těsném sousedství budoval hrady, o nichž nikdo nemohl pochybovat, že jsou centry nové moci. Cílem této akce bylo vybudovat fungující správní organizaci rodícího se státu, ale způsob jejího provedení měl jednoznačně deklarovat příchod nového světa, jemuž ten starý nemůže oponovat. Vybudováním nových hradů položil Boleslav základy systému tzv. hradské organizace, jejíž začátky lze hledat na onom zárodečném středočeském území Přemyslovců doby knížete Spytihněva I. (895–915). Hrady se v rámci tohoto systému staly nejen centry vojenské a politické moci, jejíž respektování vymáhali panovníkovi zástupci – kasteláni, ale také centry soudního práva, církevní organizace, daňového systému, organizace veřejných prací a trhu. Na tento správní systém pak byly navázány i principy tzv. služebné organizace, systému specializované výroby rozložené do jednotlivých sídel na území Čech a zásobující stát, tedy panovníka a jeho mocenský nástroj družinu, potřebnými výrobky a potravinami. I tento krok spojuje mladý český stát s mladým Polskem a rozvíjejícími se Uhrami.

Boleslav při budování svého státu učinil ještě jeden důležitý krok. Překročil tradiční české hranice a do konce svého života rozšiřoval stát směrem na východ a severovýchod, takže dosahoval na Moravu a Slovensko, do Malopolska a Slezska a dokonce až k hranicím Kyjevské Rusi. Výboje byly nutným předpokladem pro udržení velké družiny, která tvořila nejvýznamnější složku panovníkova vojska a žila z kořisti. Obrovský stát se stal významnou křižovatkou mezinárodního obchodu s otroky, voskem, kožešinami a dalšími komoditami. V souvislosti s tím

se v tehdejší české společnosti začaly objevovat mince; byly dováženy ze zahraničí, ale razil je také (jako první český panovník) Boleslav I. Mince byly dalším atributem suverénního státu, ale i významným prostředkem směny.

Celý tento mohutný mocenský, společenský a ekonomický pohyb doprovázel výrazný tlak na christianizaci společnosti.

Začátek Boleslavovy vlády byl spojen s událostmi, které výrazně připomněly, že český stát úzce souvisí s mezinárodními vztahy ve střední Evropě. Rok po jeho nastolení nastoupil v sousední říši panovník nové, silné dynastie Oto I. (936–973). O Boleslavově síle svědčí skutečnost, že s tímto panovníkem vyrovnaně válčil až do roku 950. Svého silného postavení chtěl využít k tomu, aby dosáhl poslední mety důležité pro plnokrevný středověký stát – samostatného biskupství. Je ironií dějin, že v důsledku politické vraždy svého bratra Václava zůstal Boleslav v očích církve až do dnešní doby ukrutníkem a nezabohehem, a přitom stál v začátcích nejen českého státu, ale i české církevní organizace.

Obrovská Boleslavova říše byla příliš velkým konglomerátem na to, aby ji bylo možné dlouhodobě udržet pohromadě. Navíc byly vyčerpány možnosti extenzivního rozvoje českého státu, velká družina a válečné náklady již nemohly být financovány z válečné kořisti. Slábnoucí stát okamžitě napadli silící sousedé. Vztahy se vznikajícím Polskem byly v době vlády Boleslava I. nejprve dobré. Jeho panovník Měšek I. (960–992) se sňatkem s kněžnou Doubravkou v roce 965 stal Boleslavovým zetěm a z Čech do Polska směřovaly silné christianizační impulsy. S postupem českých vojsk do Polska při rozšiřování území státu však tyto vztahy ochladly. Za vlády Boleslavova syna Boleslava II. (973–999) se na určitou dobu podařilo polské výboje uhájit, ale nejpozději v roce 999 (ale možná již okolo roku 990) Poláci dobyli zpět Slezsko a Krakovsko. Dělo se to v souladu s politikou císaře Oty II. (973–983), který příliš silný český stát chápal jako prvek destabilizující rovnováhu střední Evropy. Po Měškově smrti se ujal moci Boleslav Chrabrý (992–1025). Jeho silná vláda byla mimo jiné zaměřena znovu na Čechy, jejichž krize se za vlády Boleslava III. (999–1003) projevila naplno. V Říši, kde po regentské vládě císařovny Theofano usedl na trůn idealisticky zaměřený Oto III. (983–1002), se nejprve tlaku Boleslava Chrabrého dostalo podpory. Na začátku 11. století se zmocnil Moravy a v letech 1003–1004 (po krátké vládě jím nasazené figury opileckého knížete Vladivoje) dokonce pražského knížecího stolce. To však nový pragmatický císař Jindřich II. (1002–1024) vnímal jako krok k výraznému vychýlení mocenské rovnováhy mezi novými státy střední Evropy. Jeho podpora knížeti Jaromírovi (1004–1012, 1034) pak znamenala návrat Přemyslovců na český trůn a pozvolnou stabilizaci státu. Ta se výrazně projevila za vlády knížete Oldřicha (1012–1034), který v roce 1019 nebo 1020 k Čechům znovu připojil Moravu. Tento vzestup nemohl zůstat mimo pozornost Říše, kde došlo k výměně dynastií. Římský král Konrád II. (1024–1039), první panovník sálské dynastie, znovu rozvinul říšskou taktiku udržování rovnováhy ve střední Evropě a po silovém zásahu do Polska hodlal ovládnout i české poměry. Jeho syn Jindřich

(římský král v letech 1039–1056) donutil Oldřicha, aby se podrobil, a dokonce jej uvěznil. Po čase (v němž vládu v Čechách převzal Oldřichův syn Břetislav) byl Oldřich propuštěn, zřejmě aby se podělil o trůn se starším bratrem Jaromírem, čímž by se moc přemyslovského panovníka rozmělnila. Po návratu na trůn však Oldřich svého bratra oslepil a Břetislava vyhnal. Po krátké době (9. listopadu 1034) zemřel a navrátilivši se Jaromír předal moc Břetislavovi.

Břetislav již jako úředník kníže sídlící v Olomouci pracoval na nové konstrukci českého státu, k němuž bylo třeba pevně a trvale připojit Moravu (Slovensko bylo definitivně ztraceno roku 1018, kdy jej na základě polsko-uherské smlouvy získal uherský stát). I později jako panovník usiloval o vybudování nové sítě moravských pevností. Zajímavé je, že na severní a střední Moravě k tomuto účelu použil rekonstruované starší hrady, kdežto na jižní Moravě budoval v sousedství starých pevností nové. Staré i nové hrady v Čechách a na Moravě však opět nehrály pouze roli pevností v systému nového vojenského uspořádání země, ale fungovaly rovněž jako základní body státní správy v nové etapě života hradské organizace země. S nimi se pojil osud řady knížecích zástupců, původně členů knížecí družiny, procházející nyní zásadní přeměnou z mocenského nástroje knížete tvořeného profesionálními bojovníky v mocenský aparát vytvářený úředníky zastupujícími zájmy panovníka a státu. Na hradech, plnicích i nadále roli center církevní správy, byli usazováni kněží – vlastně v podobné roli jako jejich laičtí kolegové; byli totiž v mnoha ohledech úředníky. Tato nová koncepce silného státu měla být završena církevní samostatností země, která by měla vlastní arcibiskupství. Prostředkem k dosažení tohoto cíle byla expanze, která směřovala na sever ve snaze napravit ztráty z doby Boleslava Chrabrého. Šlo nejen o prosté zisky materiálních statků, ale také o reakci na události, které se pojily s rokem 1000 a s mladým císařem Otou III. Ten veden vizí obnovy římského impéria v křesťanské podobě hodlal vytvořit říši, která by zahrnovala nové středoevropské křesťanské země. Polsko doby Boleslava Chrabrého a Uhry krále Štěpána (997–1038) se této důležité hry zúčastnily a mnoho z ní vytěžily. Hnězdno a Ostřihom se staly sídly nových arcibiskupství, Štěpán získal královský titul a Boleslav byl Otou vyznamenán aktem podobným korunovaci. Čechy, sužované těžkou krizí, pro Otou nepředstavovaly partnera a nezískaly nic. To se Břetislav snažil změnit možná snahou o dosažení královské hodnosti (v rámci snahy o maximální nezávislost na Říši), ale především získáním arcibiskupství pro Prahu, jež by bylo vyjádřením značné samostatnosti státu i v oblasti církevní. Svou koncepci začal naplňovat vojenským výbojem do Polska. Výprava roku 1039 získala obrovskou materiální kořist a také kořist v podobě relikvií, zejména svatého Vojtěcha, a Břetislav doufal, že s nimi bude do Čech přeneseno i arcibiskupství. Tomuto plánu přála krize, do níž v té době upadl polský i uherský stát, ale svůj zásadní nesouhlas vyjádřil Jindřich III. a podepřel jej výpravami v letech 1040 a 1041, které Břetislavovy záměry ukončily. Přes tento neúspěch ale Břetislav v roce 1055 umíral jako vládce konsolidovaného, respektovaného a silného státu, ve kterém i právně (pomocí

stařešinského nástupnického řádu) zajistil pokračování svých politických a dynastických snah.

Je zřejmé, že dějinný rámec Prokopova života byl velmi bouřlivý a nemohl neovlivňovat Prokopovy postoje a osudy. Protože život budoucího světce tendoval k církevní a náboženské orientaci, bylo třeba připojit k obrazu světa laiků i obraz české raně středověké církve. Ukázalo se, že oba tyto obrazy do sebe komplementárně vstupují.

Začátky české církve a christianizace české společnosti

Raný český stát (a evropský středověký stát obecně) byl konstruován na principech křesťanského vidění světa. Budování státu tedy bylo integrálně spojeno s christianizací, přičemž oba procesy vstupovaly do společnosti shora. Oba ovládal český kníže, což beze zbytku platilo od doby vlády Boleslava I. (935–973), jemuž se podařilo vybudovat velký a silný státní útvar. Rodící se správa státu, založená na soustavě hradů, souvisela s institucionalizovanou církví, již se v historické literatuře právem říká česká. Vznikala podle známých vzorů karolínské a francké církve; církevní orientace Čech na Bavorsko se stala definitivní roku 895, kdy se Čechy odtrhly od Velké Moravy. Panovník českou církev chápal jako svoji instituci, jejíž organismus je úzce spojen s konstrukcí státu. Podoba české církevní organizace vycházela z karolínského systému velkých farností, jejichž řídicí centra ležela v centrech správy státu, na knížecích hradech. Výlučně zde také vznikaly první kostely. V nejvýznamnějším hradě raně středověkého českého státu – Praze již dlouho před založením biskupství sídlil arcikněz a od začátku 11. století se dozvídáme i o dalších arcikněžích ve funkci představených malých kněžských komunit usazených na významných hradech v zemi.

Protože v českém státě nebylo žádné centrum, které by mohlo vychovávat kněžský dorost, předpokládá se, že Boleslavova církev získávala kněží především z Bavorska a z Říše vůbec a že uplatnění v zemi našli také kněží, kteří byli po Metodějově smrti vyhnáni z Moravy. Po založení biskupství probíhala výuka kněží u významných katedrálních chrámů. Mnozí ale byli vyškoleni a vzděláni u kněží v aktivní službě, jak informuje Homiliář opatovický.

Postoj panovníka k církvi a ke křesťanství lze charakterizovat jako vztah nadřízeného k podřízeným. Velmožové po vzoru knížete brzy pochopili, že velká příležitost k jejich mocenskému prosazení je v uplatňování jejich zakladatelských práv. Nejflagrantněji se to projevilo v souvislosti s kostelním desátkem, s dispozicí s chrámovými stavbami a s beneficií s nimi spojenými.

Od samého začátku křesťanství v Čechách představovalo české duchovenstvo specializovanou a sociálně specifickou vrstvu. Tzv. Kristián hovoří o kněžích, klericích a mniších, což velmi dobře dokresluje dobu první christianizace, v níž jde o přítomnost spektra kněží schopných křtít co nejširší vrstvy obyvatelstva. Po založení pražského biskupství stanul v čele české církve biskup, který (stejně jako někteří jeho následovníci) svou kariérou nebo svým původem souvisel s Mohučí, Lotrinskem a Saskem. Do nejvyšších vrstev hierarchie cílili i synové z nejvyšších

vrstev společnosti, jak dokládá případ Vojtěcha Slavníkovce či mnicha Kristiána, základní vrstva kněží však byla nižšího původu. Kromě biskupa (k pražskému v 60. letech 11. století přibyl biskup olomoucký) a jeho kanovníků, arcikněží a kněží se setkáváme s kaplany jako s příslušníky dvorské nebo duchovenské kaple, s děkany, jáhny a podjáhny a doložena jsou i nejnižší kněžská svěcení akolytů, lektorů, exorcistů a ostiářů. Ve 12. století se v souvislosti s budováním farní sítě toto spektrum rozšířilo o faráře (parochi, plebani). Ve 30. letech 12. století se v diecézi olomouckého biskupa objevila instituce arcijáhna, která byla potřebná na cestě k emancipaci správy české církve, protože byla nezávislá na hradské správě. O její efektivnosti svědčí skutečnost, že se okolo poloviny 12. století objevila také v Čechách a od té doby tvořila pevnou součást české církevní organizace.

Na pomezí mezi institucemi světského a řádového kléru vznikaly kapituly. Jejich začátky byly velmi komplikované a neuspořádané. Katedrální kapitula je od samotného začátku spojena se sídly biskupů v Praze a v Olomouci. Od konce 30. let 11. století na území českého státu existovaly i kapituly kolegiální.

Budování církevních institucí od samého začátku, tedy od konce 10. století, doprovázelo zakládání klášterů jako sídel specifického účelu a poslání, které byly rovněž zabudovány do struktury českého státu.

Svět české církve byl spojen se specifickou kulturou. Díky písemným a archeologickým pramenům víme, že se týkala jak duchovního, tak i materiálního provozu církevních institucí. S církví vstoupil na české území církevní rituál; obecně je doložen v oblasti liturgie, pohřbívání, církevních shromáždění a procesí. To se netýkalo jen center, jako byla Praha, ale i venkova, kde byly běžně organizovány tzv. *Rogationes* nebo *letaniae maiores*. Významné doklady specializovaných rituálů poskytují archeologické nálezy „christianizovaných“ stavebních obětí.

Komplikovaná byla problematika „ekonomiky provozu“ české církve. Desátky se staly pevnou součástí boje české církve o emancipaci, o *spiritualia* a *temporalia*, o právní a ekonomickou samostatnost při úsilí o exempce, protekce a imunity církevních institucí, které je měly vyvázat z finančních a robotních závazků. Vývoj v otázce desátků je jakýmsi zrcadlem, v němž se odráží postavení církve po celý středověk. Zakladatelé kostelů a klášterů zjevně části desátku zadržovali pro sebe.

Dobu christianizace významně dokreslují zprávy ze světa laiků. Z mlhavých náznaků je zřejmé, že v úrovni pověrečnosti mezi laiky dožívaly předkřesťanské rituály. V těchto zprávách nacházíme stopy po kultu domácích bůžků, stopy přírodního animismu a zřejmě i kultu předků, což je opět společenským rysem, který charakterizuje řadu dalších oblastí střední Evropy.

Soubor norem, podle nichž měl žít český laik 10.–12. století, nejpodrobněji popisuje Homiliář opatovický a jeho výpověď doplňují další dílčí pramenná svědectví. V rámci své komunity se laikové měli především vyvarovat kontaktu s pohany a s jejich rituály, pokřtění nesměli stolovat s katechumeny a s pohany. Křesťan se měl přirozeně řídit desaterem a jako zvlášť těžké přestupky byly uváděny sexuální delikty, únos ženy, porušení manželství, násilí, ale také nectění

neděle jako dne Páně a klidu. Rytmus církevního roku měl laický křesťan dodržovat především v souvislosti s termíny křtů (na Bílou sobotu a sobotu svatodušní) a s kruhem církevních svátků a rituálů, byl vyžadován respekt k farnímu přímusu. Obecně byla stanovena povinnost znát modlitby *Pater noster* a Vyznání víry, za jejichž výuku ručili kmotři, a to v národním jazyce. Všichni laikové byli povinni vyzpovídat se o popeleční středě a třikrát ročně jít k přijímání. Nová víra se projevovala i v každodenních gestech, např. pokřizováním.

Stav úplné christianizace společnosti přicházel pomalu. Formálně a organizačně došlo k definitivnímu obratu až ve 13. století, v době dobudování církevní organizace, které se také říká doba druhé vlny christianizace.

Kláštéry v době raně středověkého českého státu

První kláštéry vznikaly v začátcích christianizace české a moravské společnosti a je dosti pravděpodobné, že to bylo již v době Velké Moravy. Je zřejmé, že mniši jako misionáři se na území českého státu objevovali již dlouho před vznikem prvního řeholního domu.

Mnišské instituce v té podobě, jaká se vyvinula na Západě, přicházely do Čech až ve 2. polovině 10. století; v 70. letech vznikl konvent benediktinských paní u sv. Jiří na Pražském hradě, vznik prvního konventu mužské větve tohoto řádu v Břevnově je spojen s rokem 993 a na přelomu tisíciletí se na Ostrově u Davle objevil konvent založený z Niederaltaichu. Jiný segment začínajícího mnišství představoval sázavský klášter z 30. let 11. století. Skupinu benediktinských lokalit doplnil v 80. letech 11. století klášter v Opatovicích. Začátky moravského monasticismu souvisejí s kláštéry Rajhrad (1045) a Hradisko u Olomouce (1078).

Do konce 11. století se všechny raně české a moravské kláštéry dostaly pod přímý vliv břevnovského kláštera, který byl po krátké počáteční „aventinské“ etapě ovlivněn gorzskou reformou, zprostředkovanou přes Niederaltaich. Prameny poskytují důkazy o tom, že benediktinský živel překračoval hranice států všemi směry a benediktini českého původu se pohybovali po Evropě. Přesvědčivá je zpráva o benediktinu Václavovi, který byl od roku 1055 s podporou Jindřicha III. opatem v San Lenu, severoitalském gorzsky orientovaném konventu, a roku 1063 se pak z rozhodnutí Jindřicha IV. stal i opatem niederaltaiským.

České mnišství neminuly ani další reformní proudy, které se začínaly šířit Evropou ve 2. polovině 11. století. Důležitá byla reformní centra v St. Blasien a v Siegburgu, ale jejich význam nelze srovnávat s důležitostí schwarzwaldského konventu v Hirsau.

I byl svatý opat Prokop, rodem Čech

Složité a měnící se prostředí vznikajícího českého státu zformovalo osobnost sázavského opata a on v něm sehrál významnou roli. Jeho osud je dodnes fascinujícím příběhem, avšak zvlášť obtížným úkolem pro historiografii je rozlišit, co z tohoto příběhu patří do Prokopova životopisu a co se zrodilo při oslavě jeho světeckých zásluh.

Narození a mládí

První část života budoucího světce velmi pravděpodobně souvisí s dobou konce vlády tvůrce prvního velkého a mocného českého státu Boleslava I. (935–972) nebo začátku vlády jeho pokračovatele a syna Boleslava II. (972–999). Mládí tedy Prokop prožil ve společnosti kontinuálních změn, jejichž výsledkem byla likvidace starého kmene Čechů a vytvoření raně středověké státní organizace. Druhou zásadní změnou té doby byla likvidace pohanství a základní christianizace země. S tím souvisely první církevní instituce, které se vytvářely a usazovaly na ústředních správních hradech země. To vše včetně souvisejících dobových krutostí Prokop jistě dobře vnímal, ale i prožíval jako člen české společnosti. Nevíme však, v jakém místě této společnosti se pohyboval a v poslední době se objevují pochybnosti, zda se v ní pohyboval od dětství. Přesto však generace historiků na základě výpovědi prokopských legend a vyprávění životopisce a anonymního kronikáře zvaného Mnich sázavský nepochybně o Prokopově českém původu a berou vážně informaci o jeho rodišti Chotouni. Nic na tom nemění ani jméno řeckého původu, které budoucí opat získal až při svém vstupu do řádu. Je jasné, že chlapec, který se v Chotouni nebo v jiném místě na Kouřimsku ve 2. polovině 10. století narodil, dostal slovanské jméno, nejspíše nevybočující z domácí tradice.

O dětství budoucího opata není známo nic autentického. Až pozdější prameny, počínaje vrcholně středověkou legendou *Vita maior*, přinášejí detaily legendistických klíšů o chlapcově zbožnosti, rozvážnosti, mírnosti atd. O jeho rodičích rovněž není z dobově autentických pramenů nic známo. Opět až *Vita maior* přinesla obraz „středostavovské“ bohobojné rodiny, ani příliš bohaté, ani chudé (přesně podle ideálu sdělovaného moudrým Šalamounem).

Struktura raně středověké české společnosti obsahovala kromě vrstev vládců, bojovníků a kněží také rozsáhlou vrstvu svobodného zemědělského obyvatelstva (*rustici, rustici ducis*) i významnou skupinu obyvatelstva nesvobodného. Existuje řada indicií pro závěr, že Prokop a jeho rodina nestáli na vrcholu společenské pyramidy, ale že vzešli z oné svobodné zemědělské vrstvy. Při hledání dalšího pravděpodobného upřesnění charakteristiky tohoto standardu nutně narazíme na institut tzv. *vicinátu*, právně definované sídelní komunity, vytvářející základní organizační jednotku společnosti a zahrnující skupinu sídelních jednotek (osad). Toto společenství, jehož analogií je v Polsku *opole*, bylo zodpovědné za „své“ území a v právním a správním smyslu představovalo partnera hradeckých úředníků.

Dospělost

Již nejstarší prokopské legendy uvádějí, že Prokop se svou rodinou (s manželkou a nejméně jedním synem) disponoval nemovitostmi. Žil snad v okruhu svých příbuzných (jeden jeho synovec se stal jeho nástupcem v opatské hodnosti), což spolu s dalšími náznaky navozuje dojem, že jeho domov souvisel s širším sídelním prostorem. V takovém prostředí (snad chotouňském) mohl Prokop prožít své dětství, mládí a část dospělosti, rámcově první tři desítky let svého života. Jeho narození se tradičně spojuje s dobou okolo roku 970. Tento odhad vychází

z kombinace dat důležitých pro další Prokopův život a pro sázavský klášter, avšak výsledky nového antropologického průzkumu světcových ostatků nabízejí jinou možnost. Podle prof. Emanuela Vlčka měl Prokop zemřít ve věku 55 až 65 let, a protože víme, že zemřel v roce 1053, mohl by se narodit někdy na rozhraní 80. a 90. let 10. století.

Kněžství

Zpráva o Prokopově kněžství nabízí další možnou oporu v úvahách o roku jeho narození. Vysvěcení na kněze bylo totiž ve středověku (stejně jako dnes) vázáno na dosažení určitého kanonického věku. Ve skutečnosti je však tato opora nejistá, protože život raně středověké české církve byl definován neostře, takže je možné se domnívat, že uplatňování kanonického věku potřebného ke kněžskému svěcení mělo řadu výjimek. Kompendium synodálních usnesení, které začátkem 10. století sepsal Regino Prümský, jednoznačně uvádí, že ke kněžskému svěcení je třeba dosáhnout věku 30 let. S ohledem na průměrnou délku života v raném středověku a na nedostatek kněží nejen v nově christianizovaných zemích, ale i v již zdánlivě stabilizované západní Evropě, se zdá být tento požadavek maximalistický. Další Reginonova informace k ordinaci kněžstva ale hovoří o tom, že jáhenské svěcení může být udělováno od 25. roku věku svěcence. Prokop tedy mohl dosáhnout kněžského svěcení i touto cestou. Chceme-li promítnout tyto zásady do Prokopova života, je třeba to činit (nemáme zatím lepší východisko) s ohledem na zlomový rok 1009. Tehdy měl Prokop odejít do poustevnické samoty, a to nejen jako kněz, ale i jako mnich. Před rok 1009 se tedy musejí vměstnat všechny události, které prameny spojují s první částí Prokopova života, probíhající v laickém světě. Jen pouhý odhad tak vedl historiky k tomu, že první desetiletí 11. století vyhradili pro Prokopovu ordinaci, k níž je třeba připočítat odhad doby, po kterou Prokop svůj kněžský úřad vykonával. Jestliže se pro jeho vysvěcení rezervuje doba okolo roku 1000, dojdeme po odečtení 30 let potřebného kanonického věku k roku 970 jako nejranějšímu termínu Prokopova narození. (Je zřejmé, na jak chatrných základech může stát po generace přijímaná konstrukce historického faktu.) Při této úvaze pak mezi Prokopovou ordinací a zmíněným rokem 1009 zbývá necelé desetiletí na to, aby se budoucí opat stal alespoň jáhnem, praktikujícím knězem a poté členem benediktinského řádu. Pokud by se Prokop narodil až na přelomu 80. a 90. let 10. století, jak navrhol E. Vlček, nezbývalo by pro naplnění tohoto scénáře dost prostoru. Proto je nejpozdějším možným termínem Prokopova narození doba před rokem 980.

Kněz vzdělaný ve staroslověnském písmu

Otázka staroslověnských začátků české církve a související kultury je spjata především s existencí řady církevněslovanských rukopisů dochovaných v ruském a chorvátském prostředí, na nichž lze pozorovat vliv češtiny. Jestliže v českém prostředí vzniklo množství takových památek, musela zde existovat specializovaná vrstva vzdělaných autorů a opisovačů a jako jedině odpovídající sociální prostředí těchto kvalit přichází v úvahu kněžstvo staroslověnského jazyka a snad i obřadu.

Přítomnost postoj historiografie k představě významné a samostatné slovansky orientované české církve je většinou velmi skeptický.

Ze srovnání historiografického a filologického vidění tzv. staroslověnské složky českého křesťanství je zřejmé, že se rozcházejí v hodnocení jednotlivostí, zejména ve výčtu literárních památek, které by slovanskou složku české církve měly dokládat, avšak v hodnotících závěrech vlastně velká diference není. Závěr, s nímž souhlasí obě strany, lze zformulovat asi takto: V Čechách 10. a 11. století vznikly literární památky, které dokládají slovanské prvky v rámci celkové církevní kultury. Významnou úlohu přitom hrál sázavský klášter 11. století, v němž řada těchto písemností vznikla. Staroslověnské památky ale vznikaly i v 10. století, nesporně jako jakási ne zcela přesně postihnutelná kontinua velkomoravské církevní kultury. Je tedy zřejmé, že souvisely i s jiným než sázavským prostředím, avšak evidentně s prostředím kléru. Zdá se, že jediným východiskem z této situace je přijetí tezí G. Labudy, že reálné, velmi žádoucí a z církevního hlediska akceptovatelné bylo užívání slovanštiny v oblastech mimo liturgii, zejména při pastoraaci. V rámci takto sumarizovaného problému pak zůstává jediným sporným bodem mezi historiografií a filologií míra a forma uplatnění staroslověnské v české církevní praxi. Možnou cestu k řešení obsahují teze: V Čechách 10.–11. století existovala jazykově homogenní oblast staroslověnské kněžské kultury. Nejsou důvody předpokládat, že tato kultura souvisí se speciální liturgickou orientací. V souladu s oficiálním kuriálním názorem se tolerovalo, že byl v průběhu christianizace používán účinný nástroj, kterým byl srozumitelný pastorační jazyk. Právě to vyžadovalo jazykově specializovanou vrstvu kněžstva, které by této praxi vyhovovalo. Zdá se, že verifikaci těchto tezí chybí rozhodující argument, který by jejich opodstatněnost potvrdil. Takový argument ale existuje. Je jím v této souvislosti nedoceněný *passus* Menší prokopské legendy, v němž se hovoří o Prokopovi jako o knězi vzdělaném v písmu, které svého času vytvořil svatý Cyril.

Zůstávala ještě otázka, jak se mohl Prokop a jiní kněží v Čechách 11. století vzdělat ve slovanském písmu, jestliže neexistovala patřičná oficiální školicí kněžská základna. Odpověď poskytuje již citované sdělení Homiliáře opatovického, že dorost vychovávají sami praktikující kněží, což v Čechách 10.–11. století byli kněží latiníci i kněží slovanské tradice. V takovém prostředí se Prokop samozřejmě mohl stát knězem znalým staroslověnské a příslušného písma. Takových kněží musela být řada a právě oni byli uživateli literatury, jako byla I. staroslověnská legenda o svatém Václavu nebo penitenciál *Nekotorie zapovedi*.

Mnich

Pravděpodobně do roku 1009 se tedy Prokop stal knězem a posléze mnichem. Zatímco jeho kněžství je vylíčeno v hrubých, ale konkrétních rysech, o jeho mnišství se v historické literatuře píše až v souvislosti se sázavským klášterem a navíc s četnými otázkami. První logickou otázkou je, zda v raně středověkých Čechách existovalo monastické centrum, které by mohlo souviset s touto částí Prokopova života. Na začátku 11. století mohl být Prokop v kontaktu pouze s břevnovskými

nebo ostrovskými benediktiny. Zatímco Ostrov se ve svých začátcích orientoval na bavorský Niederaltaich, což není příliš v souladu s Prokopovou orientací na staroslověnskou, Břevnov prošel mimořádně složitou kapitolou vojtěšských začátků spojených s římským aventinským konventem řecko-latinské orientace. Byl tak jedinou institucí v Čechách raného středověku, v níž mohl Prokop získat své řecké jméno (první břevnovský opat nesl jméno Anastasius, které je rovněž v českých raně středověkých pramenech zcela neobvyklé).

Krátce poté, již jako benediktin s řádovým jménem Prokop, odešel budoucí světec do poustevnícké samoty. Podle svědectví legendy *Vita minor* v této první fázi své eremitské životní kapitoly vybudoval u řeky Sázavy (nesporně) dřevěný kostel Panny Marie a sv. Jana Křtitele a shromáždil komunitu stejně smýšlejících lidí, kterým (s jejich souhlasem) stanovil řeholi sv. Benedikta. Ze zpráv, které jsou k dispozici, vyplývá, že všechny tyto události jsou spojeny s dobou od Prokopova odchodu do samoty do založení benediktinského konventu v Sázavě, což jsou tradičně uznávaná léta 1009 až 1032.

Opat

Prokopovy aktivity vylíčené v prvních kapitolách legendy *Vita minor* byly podle téhož pramene za vlády knížete Břetislava I. institucionalizovány. Panovník se po poradě se svými předáky rozhodl, že Prokopa učiní opatem. Tzv. Mnich sázavský, píšíci v 70. letech 12. století, toto líčení sázavských začátků obohatal o zásah knížete Oldřicha, který měl založení kláštera všestranně zajistit. Důvod takového rozvinutí historie založení kláštera na Sázavě není jasný, lze se pouze domnívat, že tzv. Mnich sázavský psal svůj text v době, kdy bylo třeba objasnit a zdůvodnit řadu skutečností z doby začátků sázavského konventu. Šlo o rok 1032 (a další jemu blízké data), který byl již ve středověké tradici spojován se založením této benediktinské instituce. Tzv. Mnich sázavský musel cítit zásadní rozpor mezi zprávou o roku 1032, který nejspíše souhlasil s domácí sázavskou tradicí, a zprávou *Vitae minoris* o knížeti Břetislavovi, který vládl až od roku 1035. Snad proto, aby uvedl do souladu tradovaný rok uznání kláštera s dobou vlády českých panovníků, vložil do děje legendistický prvek setkání lovíciho knížete Oldřicha a poustevníka. Odpověď na otázku, proč se autor s odstraněním rozporu namáhal, lze najít v jeho dalším textu, který hovoří o tom, že Oldřich věnoval sázavskému klášteru velmi konkrétní požitky a nemovitosti. Tento majetkový výčet v kronice tzv. Mnicha sázavského je určitě součástí pokusů o potvrzení majetkových vztahů, které byly reálné, ale nezajištěné. U žádné církevní instituce v Čechách 11. století totiž nelze počítat s existencí klasické zakládací listiny s výčtem majetkového obvěnění. Tyto instituce byly živeny z výnosů propůjčených statků a z propůjčených důchodů a v období upevňování soukromé majetkové držby pak byla absence konkrétního nezpochybnitelného dokumentu, který by přímé vlastnictví původně propůjčených a užívaných majetků dokládal, nutně vnímána jako handicap. Ve 12. století se tak setkáváme s listinnými falsy, která mají legitimizovat starý uživatelský úzus. Je pravděpodobné, že také sázavský kronikář se snažil vytvořit věrohodné svědectví

o tom, že jeho klášter užívá majetek, který je jeho vlastnictvím od samotného začátku. Aby bylo jeho tvrzení věrohodné, bylo třeba zbavit je vnitřního rozporu. Tento „majetkový“ passus v kronice tzv. Mnicha sázavského vedl některé historiky k závěru, že Prokop použil k zajištění svého kláštera vlastní majetek, což odstartovalo řadu úvah o vývoji vlastnictví v rané středověkých Čechách.

Již v první kapitole legendy *Vita minor* se mluví o tom, že Prokop opustil laický svět a zanechal v něm dům, manželku, pole, příbuzné a přátele. Takové sdělení na první pohled vypadá jako popis konkrétní události, ale zcela jinak se jeví, jestliže si uvědomíme, že jednoznačně vychází z Matoušova evangelia (19,29). Autor legendy tedy nepodává svědectví o Prokopových rodinných a majetkových poměrech, ale slovy evangelia komentuje Prokopovu apoštolskou cestu ke spasení, jaké se dostalo Kristovým učedníkům. Druhá zmínka, která je často uváděna jako důkaz dobré majetkové situace Prokopa, je součástí vyprávění sázavského letopisce o založení prvního kostela na Sázavě, při němž měl Prokop použít prostředky, které sebral, kde mohl. To ale také není zpráva o tom, že by Prokop použil nějaké vlastní prostředky. Jiným argumentem pro Prokopův vlastnický vztah k Sázavě bývá skutečnost, že po jeho smrti se představeným kláštera stal jeho synovec Vít a po jeho smrti Prokopův syn Emmeram. Skutečnost, že se sázavský opatský trůn obsazoval v Prokopově příbuzenské linii, považují obháje Prokopova majetnictví za mimořádně jasný argument. Ovšem v Čechách raného křesťanství nebyly vzácností kněžské příbuzenské klany, které jistým způsobem kontrolovaly sféry svého vlivu.

Posledním východiskem představ o Prokopových nemovitostech je úvaha, že onen konkrétní majetek, o němž hovoří sázavský kronikář jako o sázavské donaci, představuje alespoň zčásti ty prostředky, které Prokop sehnal, odkudkoliv mohl. Vesnice, o nichž je řeč a které přicházejí v úvahu, však nesporně byly součástí středočeské přemyslovské domény, a proto nemohly být Prokopovy. Rámec těchto logických argumentů poněkud překračuje poslední argument, založený rovněž na vyprávění tzv. Mnicha sázavského. Když totiž Břetislav potvrdil donaci učiněnou knížetem Oldřichem, projevíli s tím zásadní nesouhlas jacísi dědicové. To však velmi pravděpodobně nebyli Prokopovi příbuzní, ale členové *vicinátu*, bránícího svá užívatelská práva.

Sázavský klášter v Prokopově době

Nový opat Prokop mohl začít s budováním klášterních staveb díky panovnickému zajištění a oficiálnímu potvrzení existence konventu. Po desítky let trvajícím archeologickém výzkumu lze spolehlivě konstatovat, že první sázavský klášter vznikl na místě, kde stojí dnes, a byl postaven ze dřeva. To nijak nevybočovalo z rámce domácí praxe, doložené také na benediktinském Ostrově u Davle, starším asi o tři desítky let. Komplex nového kláštera v Sázavě vznikl u staršího dřevěného kostela. Jádro prvního Prokopova konventu se rozkládalo přibližně ve středu dnešních klášterních staveb a jeho stavební schéma bylo jednoznačně benediktinské.

Již prvotní klášter musela tvořit kromě kostela a klauzury ještě řada dalších objektů. Archeologický výzkum odkryl zbytky dřevěné zástavby z doby začátků kláštera také před východním průčelím dnešní fary, tedy v místech románské, gotické a barokní prelatury. Klášter byl nepochybně vybaven řadou výrobních a hospodářských objektů, které zatím vůbec neznáme. Další stavby uvádí *Vita minor*, která hovoří o tom, že někde v areálu kláštera – snad na jeho okraji – stály příbytky jakýchsi sester. Někde na okraji kláštera stával rovněž příbytek poustevníka.

V těsném sousedství kláštera – severně od něj – bylo v 11. století důležité sídliště. Tvořil ho shluk jednoduchých dřevěných kůlových i roubených staveb, ve kterých žili laikové, pracující pro klášter. Takové laické osady existovaly v blízkosti každého benediktinského kláštera a fungovaly jako sídliště služebníků pracujících pro bezprostřední obsluhu a údržbu konventu. Pro potřeby tohoto sídliště vystavěli sázavští benediktini tetrakonchální kostel, kamenou stavbu na půdorysu čtverce, u jehož každé strany byla apsida. Díky kronice tzv. Mnicha sázavského je známo, že byl zasvěcen sv. Kříži a stalo se to roku 1070.

Život v sázavském klášteře podle prokopských legend

K nejzajímavějším zdrojům informací, které nám zanechalo středověké písemnictví, patří legendy. Lze je studovat z různých hledisek – jejich autoři vytvářeli oslavné životopisné texty, ale také usilovali o to, aby vytříbeným podáním uchvátili čtenáře, takže některé legendistické texty představují významné mezníky ve vývoji domácí i evropské literatury. Kromě toho jsou legendy důležitou výpovědí o době svého vzniku i o době událostí, kterými se zabývají. V tom však jejich hodnota značně kolísá a nelehkým úkolem historiků a literárních historiků je ji nalézat a správně posuzovat. Přesně takového charakteru je soubor legend o svatém Prokopovi. Nejstarší prokopské legendy sumarizují domácí sázavskou historii, která se velmi často protíná s dějinami mladého českého státu. Tato skutečnost umožňuje sledovat, mnohdy velmi podrobně, nejenom různé stránky církevních, kulturních a politických českých dějin, ale i lidsky velmi zajímavou podobu denního života středověké české společnosti.

V zásadě jde o čtyři základní texty. O tušenou staroslověnskou prokopskou legendu a o latinské legendy, které Václav Chaloupecký nazval *Vita antiqua*, *Vita minor* a *Vita maior*. Pro dataci Menší legendy je dodnes rozhodující její první prolog, adresovaný biskupu Šebířovi (+1067). Tento text mohl být součástí předpokládané staroslověnské legendy, ale podle jeho koncepce rovněž mohl být sepsán v přímé souvislosti s legendou *Vita minor*. Věcný rozbor této legendy v každém případě naznačuje, že latinská verze staroslověnské prokopské legendy (nebo přímo *Vita minor*) vznikla v době staroslověnské Sázavy. To by znamenalo – pro někoho až heretickou – možnost, že ve „staroslověnsky specializovaném“ sázavském klášteře vznikala paralelní latinská tvorba. To ale není překvapující v prostředí adaptabilní mnišské komunity, která balancovala na rozhraní východní a západní kultury.

Při čtení prokopských legend je jasné, že autoři chtěli upozornit na souvislost Prokopova osudu s životem sv. Benedikta. Tuto účelovou charakteristiku však doplnili detaily, které z Prokopova života činí konkrétní osud, obsahující řadu věrohodných událostí a lidských příběhů. O jednotlivých konkrétních detailech lze přirozeně pochybovat, ale nepochybnitelné jsou jejich realie, které autoři znali z vlastní zkušenosti. A právě ty umožňují dosti přesně rekonstruovat některé okamžiky sázavského života v 11. století, které do kláštera a jeho okolí patřily jako pevná součást běžného denního života. *Vita minor* např. vypráví příběh člověka jménem Menno, který velmi toužil zúčastnit se prosebného procesí *Rogationes*, ale bránila mu v tom řeka, takže ji musel s pomocí zázraku překonat. Skutečnost, že Prokop organizoval tato procesí, vypovídá o tom, jak raný sázavský klášter prováděl pastorační práci mezi okolním obyvatelstvem. I další příběh, který uvádějí obě nejstarší prokopské legendy, dobře zapadá do historického kontextu. Sv. Prokop v něm úspěšně vymítal zlého ducha z jakéhosi posedlého člověka. Exorcismus patří k základním kněžským úkonům od starokřesťanské doby a názvem exorcista se označuje jedno z nejnižších kněžských svěcení i v českém raném středověku.

Legendy na několika místech připomínají laické osídlení v okolí kláštera. Věrohodnost těchto zpráv doložil archeologický výzkum. Benediktini pro potřeby tohoto osídlení vystavěli kostel sv. Kříže, který velmi pravděpodobně sloužil jako centrum duchovní správy také laikům ze širšího okolí. V okolí kostela logicky vzniklo velké pohřebiště, takže severní část klášterního areálu byla místem, na němž četné životy začínaly i končily. Anonymní archeologicky získané doklady o existenci tohoto sídliště jsou díky legendám doplněny konkrétními příběhy jednotlivců.

Vita minor přináší zajímavé zprávy i o jiných obyvatelích klášterního areálu. Zmínuje se např. o poustevníkovi Martinovi a o jakýchsi sestřích žijících u kláštera řeholním způsobem. V obou případech hraje roli zázračná pomoc, již Prokop poskytl okradeným. Dozvídáme se, že benediktin Martin, žijící o samotě v poustevně, šel na *matutinum* a během své nepřítomnosti byl okraden. Spěchal pak k hrobu opata Prokopa a vlastně ho vydíral tvrzením, že pokud nedostane své věci zpět, opustí sázavský klášter a v jiném se již neusadí. Opustit svévolně klášter byl ovšem těžký přečin a neusadit se v jiném klášteře bylo nepředstavitelné provinění, hraničící se ztracením. Také skutečnost, že poustevník tolik lpěl na výbavě svého příbytku, příliš odporuje představě správného benediktina. Vysvětlení, proč se tak rozporný příběh ocitl v legendě, není snadné. Snad je možné se odvolat na stav raně středověké české církve, v níž s mnohým nečekaným musíme počítat. To je dalším nepřímým důkazem stáří a autentičnosti legendy.

Záhadná je zmínka o skupině sester, které v sázavském klášteře „žily zdárně pod jhem Kristovým“. Toto konstatování by bylo možné vysvětlit tak, že v Sázavě existoval vedle mužského konventu také jakýsi ženský, což je rovněž velmi archaický jev.

Věrohodnou drobností denního života je příběh o ovčákovi, jenž kradl. Hospodář mu nejprve nechal uvázat provaz na šíji a svázat ruce za zády, pak ho dal zavřít

a vsadit do klády a druhý den ho chtěl předvést před soud v Kouřimi. Za ovčáka se přimlouval nový opat Vít, ale marně. Hospodář odpověděl opatovi nejspíše citací dobové zásady, že pokud by viníka neudal, byl by sám veřejně potrestán. Dobové poměry dokresluje to, že celý tento tvrdý postup, který by bez Prokopova zásahu jistě skončil přísným trestem, souvisel s krádeží pouhých šatů. Zajímavé je, že proces usvědčení zloděje proběhl se svědectvím *vicinorum*. V tomto příběhu se tak opět mohl fungující *vicinát*.

Téma věznění a poutání se objevuje i v pozdější velké prokopské legendě (*Vita maior*); ta vznikla sice mnohem později, ale není vyloučeno, že leccos převzala ze starší tradice. Na starou trestní praxi zřejmě navazuje líčení jednoho zázraku: V době velkého velikonočního postu – kvadragesimy přišel do sázavského kláštera otcovrah, okolo beder měl zakovaný řetěz a ten se mu záryl do masa a působil mu krutou bolest. V okamžiku, kdy kněz četl evangelium, ale řetěz změkl jako vosk a s řinčením padl na podlahu. Moritát o otcovrahovi však není pouhou fantazií. Pro dobu Prokopova života existuje doklad, že vrazi vlastních otců, bratří nebo kněží se trestali tak, že spoutáni na rukou a v pase byli vyhnáni ze země, aby bloudili jako Kain. Svědectví o této praxi je velmi věrohodné, neboť pochází z Kosmova vyprávění o zákonech, které kníže Břetislav v roce 1039 vyhlásil v Hnězdně nad hrobem sv. Vojtěcha.

Sledováním historických pramenů, v tomto případě nejstarších prokopských legend, v kombinaci s výpovědí pramenů archeologických lze takto rekonstruovat devět století starý život, a to v detailech, které jsou dnešnímu člověku povědomé. To potvrzuje platnost poznatku, který je jedním ze základních zisků historického bádání, a sice že dnešek je logickou součástí minulosti a že hledíce do očí oněch našich dávno zpráchnivělých předků hledíme do očí sami sobě.

Smrt opata

Prokopské legendy podávají detailní informace o Prokopově smrti. *Vita minor*, jejíž líčení je jistě stylizováno podle cítění benediktinského světa, z něhož pochází, je časově nejautentičtější. Prokop svou smrt předpověděl, což souvisí s tím, že vidění do budoucnosti patřilo mezi základní výzbroj světce. Tato scéna byla pro legendistu rovněž příležitostí pro *vaticinatio ex eventu*. Přítomni byli Prokopův synovec Vít a syn Jimram. Prokop jim předpověděl protivenství v době vlády Svyatopluka II., po němž po všechny jejich dny nastane doba klidu. Třetí den nato opat skutečně zemřel. Došlo k tomu po splnění všech povinností, které benediktinovi přinášel denní život, po kompletorii, kterým se ve středověku uzavíral kruh denních chórových hodinek po západu slunce. (Dne 25. března 1053, kdy opat zemřel, slunce zapadlo v 18:23.) Prokopovo lůžko, o němž legendy hovoří, mohlo být v dřevěném stavení, které (jako první prelaturu) archeologický výzkum situuje do severozápadního kouta sázavského nádvoří, do míst dnešní fary.

Věrohodně působí zmínka o tom, že si Prokop vymínil pohřeb ve svém kostele. Odpovídá to cítění benediktinského opata i představě zakladatele, který chce svůj kostel využít jako svou hrobku. Prokopův pohřeb jistě patřil mezi české události

roku. Obřad se odehrál za přítomnosti pražského biskupa a dalších významných osobností a za sběhu okolního obyvatelstva. Prokopův hrob byl ve východní části dřevěného kostela, avšak ten byl před rokem 1095 vytlačen kamennou stavbou chóru opata Božetěcha. Je jisté, že v té době byly Prokopovy ostatky vyzdvženy a umístěny v novém chóru.

Edice prokopských legend pořízená Václavem Chaloupeckým a Bohumilem Rybou komplexně zpřístupnila středověké prokopské texty včetně jejich datace a hodnocení. Při zkoumání okolností souvisejících s Prokopovým hrobem je zvlášť důležité, že B. Ryba si při ediční práci všiml, že legenda *Vita maior* musí pocházet alespoň ze začátku 14. století a že obsahuje ještě starší části z doby před Prokopovou kanonizací v roce 1204. Taková je 31. kapitola této Větší legendy, pojednávající o Prokopově zázračném zjevení a obsahující mimořádně důležité informace o uspořádání interiéru sázavského konventního kostela. Jedna z epizod vypráví o tom, že klášterní *paramonarius*, nocující v kostele, aby dal včas znamení k nočním hodinkám, měl vidění: Prokop vstal ze svého hrobu a kráčel kostelním prostorem až k oltáři sv. Kříže, u nějž uzdravil jednoho slepého prosebníka. Kromě zajímavé informace o tom, že *paramonarius* trávil noc v kostele, v němž se i v noci nacházeli prosebníci (tuto praxi potvrzují další příklady z *Vita maior*), přináší legenda i popis kostelního interiéru, který autor dobře znal. Celou příhodu popsal jako celistvou filmovou sekvenci, která v jediném záběru obsáhla děj od světcova vystoupení z tumbly až k jeho zastavení u oltáře sv. Kříže. Kdyby Prokop vystupoval z krypty nebo z nějakého bočního prostoru, nebyl by tento „záběr“ možný. Z toho lze učinit závěr, že hrob Prokopa byl umístěn v chóru, neboť jediné tak mohla být sledována jeho cesta od hrobu k oltáři sv. Kříže. Oltáře tohoto zasvěcení bývaly ve velkých kostelech pravidelně ve východní části hlavní lodi a byly určeny pro bohoslužby laiků. Prokopova cesta je tak zcela logická, nedlouhá a dobře obsáhnutelná jedním pohledem. Dešifrování této kapitoly legendy umožňuje ještě další důležitý závěr. Jediným kostelem v Sázavě, do jehož interiéru mohl být situován uvedený zázračný příběh, byla románská bazilika opata Silvestra, dokončená okolo poloviny 12. století. Jenom ta měla v konečné podobě chór s navazujícím trojlodím. Dalším kostelem v Sázavě, v pořadí třetím, byla gotická bazilikální, posléze síňová budova, která ale nikdy nebyla dovedena do takové podoby, aby měla hlavní loď s oltářem sv. Kříže. Je tedy nepochybné, že autor situuje popisovaný zázrak do interiéru sázavské románské baziliky. Ta začala ustupovat gotické novostavbě nejpozději od 2. desetiletí 14. století, ale je velmi pravděpodobné, že byl tento proces zahájen ještě ve 13. století. Proto je definitivně jasné, že legenda *Vita maior* vznikla již na začátku 14. století. Později totiž již neexistoval kostelní interiér, který by odpovídal jejímu popisu.

Ze sumarizace postupu popsané analýzy plyne, že přinesla několik významných zjištění. Především to, že výsledky archeologického a stavebněhistorického výzkumu definitivně řeší problém datace písemného pramene. To ukázalo na mimořádný význam mezioborově koncipovaného bádání, které je stále prostorem

pro zcela nové interpretace. Další přínos spočívá v tom, že výsledky uvedené analýzy znamenají nový pohled na uspořádání interiéru sázavské románské baziliky, zejména nově orientují úvahy o umístění Prokopova hrobu.

Po kanonizaci v roce 1204 nastala nová etapa prokopské úcty. Prokopův hrob se stal předmětem veřejného uctívání, a to jak v románské bazilice, tak v novém gotickém kostele, který vznikl celé 14. století. Situace se radikálně změnila v důsledku husitských válek. Klášter zpustl tak, že se dokonce zřítily klenby gotického chóru. Její pád nejspíše způsobil prolomení klenby krypty, takže zdevastovaný interiér nemohl sloužit k bohoslužebným účelům. Je pravděpodobné, že již dlouho předtím byly Prokopovy ostatky vyzdvženy a ukryty. To vysvětluje skutečnost, že když v roce 1588 podnítila arcikněžna Alžběta, sestra Rudolfa II., akci vedoucí k nalezení Prokopových ostatků a k jejich přenesení do rekonstruované kolegiální kaple Všech svatých na Pražském hradě, byl v Sázavě vyzdvžen neautentický soubor kostí čtyř jedinců.

Zrození světce

Ihned po své smrti se sázavský opat Prokop ocitl v ohnisku domácího kultu, jehož cílem nesporně byla kanonizace. Podle svědectví legend *Vita minor* a *Vita maior* jí bylo dosaženo v roce 1204, za složité situace, kdy se Přemysl Otakar I. pohyboval mezi dvěma zároveň zvolenými římskými králi – Štaufovcem Filipem Švábským a Welfovcem Otou Brunšvickým – a papežem Innocencem III., který v této konstelaci sledoval vlastní mocenské cíle. Pro dané téma je důležité, že začátkem roku 1204 Přemysl (v souvislosti se svou upevňující se pozicí u papeže) požádal Innocence III. o povýšení pražského biskupství na arcibiskupství. Papež fakticky odmítl žádosti o metropoli vyhovět, ale 4. července 1204 se s jeho souhlasem odehrála sázavská kanonizace Prokopa. Obě skutečnosti lze těžko chápat izolovaně. Je velmi pravděpodobné, že součástí žádosti o arcibiskupství byla i žádost o nového světce, který by metropoli doprovázel. Celý „projekt“ se pak rozpadl na dvě části a jenom ta druhá se uskutečnila.

Podle svědectví legendy *Vita minor* (které beze změn přijímá *Vita maior*) probíhala Prokopova kanonizace takto: Sázavský opat Blažej odcestoval v roce 1203 do Říma, aby Prokopovu kanonizaci prosadil. Po ročním snažení mu došly peníze a vše se zdálo být ztraceno. Legendy hovoří o tom, jak bojovný Prokopův duch navštívil papeže Innocence a pohrozil mu výpraskem (nebo mu jej uštědřil), takže papež pochopil, že kanonizace je nevyhnutelná. Nejspíše však v souvislosti s uvedenou diplomatickou situací vyslal Innocenc do Sázavy Guidona, kardinála kněze u svatě Marie v Zátiběři titulu sv. Kalixta, aby zde 4. července 1204 provedl kanonizační obřad.

Fakt Prokopovy kanonizace byl v historické literatuře vícekrát zpochybňován, avšak zdá se, že argumenty jsou slabé. Nejnověji své pochybnosti zformuloval Bernhard Schimmelpfennig, který považoval kanonizaci Prokopa za české domácí fázum. Jako argument uvedl, že kardinál Guido nemohl provést sázavskou kanonizaci v roce 1204, protože neopustil Řím. S protiangumentem přišel Petr Kubín,

který doložil, že v té době existovali dva kardinálové jménem Guidon, z nichž jeden do Sázavy odjet mohl.

Důležité je, že si Schimmelpfennig nevšiml, že již rané české prostředí respektovalo papežské kanonizační právo. Dokládá to příhoda, kterou Kosmas vložil do své kroniky k roku 1074. Mladý Kosmas se v kryptě svatých Kosmy a Damiána u sv. Víta, kde se modlil žalmy, setkal s mužem, jenž byl zázračně zachráněn z jakéhosi polského vězení. Osvoboditelem mu byl svatý Radim, Vojtěchův bratr. Poutník přišel podle osvoboditelova příkazu poděkovat k jeho hrobu, jenž byl situován právě v kryptě sv. Kosmy a Damiána. Důležité je, že Kosmas protestoval proti Radimově světečství, protože ke kanonizaci zatím nedal souhlas papež. To je přesvědčivým důkazem, že přinejmenším v době vzniku Kosmovy kroniky existovalo v Praze jasné povědomí o tom, že kanonizace nových světců je v rukou papeže, a že je velmi nepravděpodobné, že by o více než sto let později proběhla v Praze jakási divoká kanonizace.

Prokopská úcta: relikvie, památky, kult

S osobou opata Prokopa nebo s úctou k němu se tradičně spojuje soubor hmotných památek, zejména relikvie a předměty, které byly již dávno v minulosti uctívány jako doklady světcova života, a také místa, která jsou prokazatelnými nebo domnělými jevišti jednotlivých kapitol prokopské historie. Monografie uvádí jen ty z nich, které pravděpodobně souvisely buď přímo s Prokopem, nebo s jeho středověkým uctíváním. Jde zejména o písemné zprávy o zázracích, které se odehrály u Prokopova hrobu v sázavském románském klášterním chrámu. Přesnější lokalizaci hrobu do kostelního chóru umožňuje již zmíněné vyprávění o kostelním *paramonariovi* v legendě *Vita maior*, sepsané nejpozději na začátku 14. století. Jiné zmínky této Větší legendy o Prokopově hrobu jsou letmé. Vlastnímu hrobu se v nich říká *sepulcrum* a prosebníci se v jeho blízkosti zdržují i řadu dní, což potvrzuje věrohodnost reálií spjatých se zázrakem, jehož svědky byli klášterní *paramonarius* a uzdravený slepec.

Další místo uložení světcova těla souvisí s kanonizací a opět s chrámovým chórem. Popisovaný proces odehrávající se v Sázavě ale obsahuje otevření tumb, nikoliv přenesení ostatků. Příčinou může být to, že legendista nehodlal jít ve zprávě do takových samozřejmých podrobností, ale k úvaze se nabízí také možnost, že Prokopovy ostatky spočívaly opravdu v tumbě, která navíc mohla být mobilní. Pak by se mohla snadno ocitnout třeba i za hlavním oltářem, což by bylo řešení obvyklé ve středověké latinské Evropě. Pokud jde o substantivum *tumba*, objevuje se v citovaném kanonizačním dodatku k *Vita minor*, ale stejně jako v řadě dalších případů se nelze spolehnout na jednoznačnost jeho významu.

Zázraky, které líčí *Vita maior*, doplňuje kronika Beneše Krabice z Weitmile, která k rokům 1316–1324 uvádí zázraky *ad sepulcrum beati Procopii*. Důležitá je zmínka k roku 1321 o uzdravení slepé ženy. Zrak se jí vrátil na svátek svatého Prokopa, a to u hlavy tohoto světce, snad v Sázavě. Na zprávě je zajímavé zejména to, že informuje o rozvoji Prokopova kultu, který se projevoval vyjímáním relikvií

z hrobu světce a jejich vkládáním do relikviářů. Mluví-li se o prokopském *caput*, je to třeba chápat nikoli jako hlavu, tedy lebku světce, která by byla vystavena veřejnému kultu, ale nejspíše jako dutou kovovou bustu nebo hlavu, v níž byla Prokopova lebka (nebo její část) uložena. O osudu tohoto středověkého relikviáře není známo nic. Dva zlomky světcovy lebky se dnes chovají v relikviáři z roku 1895 v kapli Všech svatých na Hradě. Podle F. Krásla to mají být fragmenty oddělené od kostí přenesených ze Sázavy v roce 1588. Toto vysvětlení cituje také E. Vlček, ačkoliv zlomky lebky zařadil mezi pravé Prokopovy ostatky, takže v souboru kostí přenesených roku 1588 ze Sázavy být nemohly. První jasnou zprávu o těchto zlomcích obsahuje pamětní zápis ze 4. 7. 1666, který pořídil děkan Kinner.

Relikviář ve tvaru hlavy byl ve středověku možná stále v Sázavě, ale klášter opustila kost z Prokopovy paže. Údajně se to stalo na základě přání Přemysla I. ihned po kanonizaci. Kost byla vložena do pozlaceného relikviáře v podobě ruky, kterou původně zdobily dva prsteny, z nichž jeden ztratil při procesí ostrovský opat. Poznámka uvozující zápis potvrzuje, že prokopský relikviář je staršího data a byl uložen ve svatovítském pokladu někdy před rokem 1354, kdy vznikl první inventář. Relikviář ve tvaru Prokopovy ruky byl uveden i ve druhém dochovaném inventáři, z roku 1355, s detailní informací, že jde o pozlacený stříbrný předmět. Další prokopské relikviáře uvádí seznam svatovítských cenností odvážených ve válečném roce 1420 do karlíštejského bezpečí. Je mezi nimi noha z monstrance se zlomky Prokopových kostí.

V předhusitské době bylo známo místo Prokopova posledního odpočinku, takže všechny „obíhající“ relikvie mohly být pravé. To se v mnohém změnilo po začátku husitských válek a během dlouhé doby zmatků po jejich skončení. Když v roce 1987 prof. Vlček revidoval stav a počet prokopských relikvií, zjistil, že kromě příliš malých nebo nedostupných zlomků kostí, vyvezených do zahraničí nebo uložených do relikviářů a oltářních *sepulcher* domácích chrámů, jsou známy pouze tyto autentické zlomky: 1. dva fragmenty lebky, uložené v relikviáři kaple Všech svatých na Pražském hradě, 2. tzv. rámě sv. Prokopa, což je pravá holení kost, která byla původně uložena v klášterním kostele sv. Vojtěcha v Broumově a nyní je v broumovském děkanském kostele sv. Petra a Pavla, 3. zlomek pažní kosti a zlomek diafýzy levé loketní kosti, které jsou uloženy v relikviářích v klášterním sázavském kostele P. Marie, sv. Jana Křtitele a sv. Prokopa. Na základě uvedeného souboru kosterních fragmentů se Vlček vyjádřil k celému Prokopovu vzhledu. Opat měl být vysoký 178 až 180 cm (tedy v populaci 10.–11. století vysoký nadprůměrně), štíhlý, střední robusticity, se středně vyvinutým svalstvem.

Jako relikvie *sui generis* vystupovaly i předměty, o nichž se věřilo, že je opat užíval. Například prokopská *Vita maior* uvádí pravděpodobnou informaci o tom, že se v Sázavě v době předhusitské choval světcův hábit, jemuž se přičítala léčivá schopnost. Zatímco v případě Prokopova oděvu lze o možnosti uctívání pouze uvažovat, naprosto jisté je to, že se již v předhusitském klášteře choval kalich (v novověké literatuře se mluví o koflíku), který byl považován za Prokopovo

vlastnictví a údajně měl schopnost léčit. To souvisí s legendistickým obrazem setkání poustevníka Prokopa s knížetem Oldřichem, popsáným u tzv. Mnicha sázavského. Snad již ve 13. století se v tomto příběhu objevil obraz eremity podávajícího knížeti vodu, aby se osvěžil, přičemž se z vody stalo víno. Legenda *Vita maior* podává v této souvislosti důležitou zprávu. Kalich (koflík) sv. Prokopa není jenom rekvizitou legendárního příběhu, ale je reálným předmětem, který byl v její době znám jako prokopská památka. Prokopův kalich v Sázavě 13.–14. století je tak podobným příkladem uctívání sekundárních svatoprokopských relikvií, jako je (velmi pravděpodobná) účta k hábitu sv. Prokopa.

Tento kalich je dodnes uložen v Sázavě. Sestává ze stříbrné nohy, z jalovcové kupy se zlaceným stříbrným obložením a z víčka, na jehož vrcholu je křížek. V této podobě mohl nejspíše vzniknout v době okolo roku 1600. Stejně jako „*vera effigies Procopii*“, obraz údajně nalezený v ruinách kláštera, je tedy svatoprokopský koflík nejspíše součástí „*piae fraudis*“, zbožné lsti, která měla pomoci sázavskému klášteru k novému rozkvetu. Tento závěr podporuje existence tzv. Prokopovy lžice, dřevěného artefaktu opatřeného na konci rukojeti stříbrným andělíčkem s heraldickým štítkem, který ukazuje na stejnou dobu jako koflík. U lžice i u koflíku však musíme připustit, že jejich dřevěné součásti mohou být středověkého původu. Ale ať již je kupa Prokopova koflíku středověká nebo ne, je zřejmé, že tímto artefaktem sázavský konvent navazoval na tradici, jež má středověké kořeny. S tím může i nemusí souviset skutečnost, že prokopský koflík sloužil jako tzv. abluční kalich, tj. liturgický předmět, který asistoval při omývání prstů celebranta. Abluční víno se pak podávalo laickým poutníkům.

Nesporně středověkého původu je zlomek tzv. hole nebo berly sv. Prokopa, pastýřské insignie, kterou byl každý středověký prelát (tedy i opat) vybaven při své investituře. Tento zlomek, chovaný ve svatovítském pokladu, byl zhotoven z březového dřeva. Jde o spodní část *peda*, do níž je zaražen železný trn čtverhranného průřezu, jehož opotřebením zakulacená špice svědčí o tom, že berla byla dlouho užívána. Někdy v první polovině 14. století byl zlomek již považován za relikvii, a proto byl na konci s bodcem opatřen stříbrnou zdobenou zděří s písmeny BANENHEON. Jde snad o nějaký akronym, jehož dešifrování by bylo důležité pro přesnější posouzení a atribuci celého předmětu nebo alespoň pro určení doby, kdy byl opatřen zděří. Pod stříbrnou zděří zůstala původní měděná (?) objímka, která svírala konec hole, aby se neroztrhl při průniku bodce do dřeva nebo při jeho zatížení. Podoba berly s železnými prvky a s prostým měděným kroužkem na konci odpovídá představě velmi jednoduché benediktinské pastýřské berly. Tzv. Prokopova hůl je starší než ze 14. století. Analogií je např. podoba berly sv. Gotharda z 1. čtvrtiny 11. století, která je uchovávána v Niederaltaichu, nebo sv. Reginalda z 11.–12. století, která se dnes nachází v Augsburgu. Tyto předměty jsou analogiemi rámcovými, pocházejícími z prostředí benediktinského řádu a vysokého kléru. Naprosto přesnými analogiemi (pokud jde o zakončení objímkou a bodcem) jsou zbytky berel nalezených v hrobu jednoho z prvních opatů kláštera na Ostrově

u Davle a v hrobech prvních opatů v polském benediktinském klášteře Tyniec. To všechno ovšem nestačí k podloženému spojování svatovítské berly s osobou svatého Prokopa.

Mezi prokopské památky středověkého původu patří ještě tzv. jeskyně svatého Prokopa, tedy příbytek, který podle legendistického svědectví světec obýval v době, kdy se rozhodl opustit laický svět. *Vita minor* o tom říká, že se Prokop po vzoru mnoha eremitů usadil v jeskyni, v primitivním prostředí, které vyhovovalo jeho představě o asketickém životě. V 50. letech 20. století byla pod zahradní terasou u severního boku bývalého klášterního kostela odkryta zahlubující se rokle a na jejím dně byl nalezen vstup do jeskyně křížového půdorysu. Archeologický výzkum v ní doložil stopy obývání. Důležité je, že presbytář dnešního gotického konventního chrámu, který se začal budovat nejspíše na konci 13. století, tuto jeskyni respektoval. Je dobře známo, že středověk si liboval ve spleť symbolice. Jedním z příkladů jejího uplatňování je právě kompozice sázavského konventního kostela a jeho nejbližšího okolí. Kostel byl svým východním závěrem orientován k hrobu zakladatele kláštera. Jeskyně vyhloubená v jeho těsném sousedství nabízí velmi lákavou představu hyperboly nad Prokopovým životem, totiž spojnice mezi místem jeho fyzického pobývání a místem jeho věčného odpočinku. Je možné shrnout, že jeskyně je v podobě, v jaké ji známe dnes, dílem prokopského kultu, ale je velmi jisté, že se svatým Prokopem neměla přímo nic společného. Je umělá, do skály byla vylámána jako hornické dílo a – alespoň v dnešní podobě – je tedy výsledkem středověkých snah o rozvinutí světcova kultu. O jeho síle svědčí to, že ještě k roku 1719 se uvádí, že za kostelem existuje prostor, jemuž se říká příbytek svatého Prokopa.

Se všemi jmenovanými památkami souvisí další stránka prokopské účty, kterou je oblast praktikovaného kultu. Ovšem stejně jako se vynořují pochybnosti o Prokopově kanonizaci, objevuje se i řada nejasností spojených se středověkou účtou ke svatému opatovi. Zatímco ještě nedávno se v literatuře běžně uvažovalo o tom, že uctívání tohoto světce má počátky v době před kanonizací roku 1204, nyní zjišťujeme, že argumenty pro toto tvrzení se problematizují. Základní oporou bylo zejména celostránkové vyobrazení Nebeského Jeruzaléma v Augustinově *De civitate Dei* (v rukopisu svatovítské knihovny sg. A 7, datovaném do doby okolo roku 1170), na němž jsou v pravém dolním rohu vyobrazeni čtyři zástupci Čechů jako obyvatel nebeské obce. Tradičně se tyto postavy ztotožňovaly s biskupem Vojtěchem, knížetem Václavem, opatem Prokopem a kněžnou Ludmilou. Avšak A. Merhautová a D. Třeštkův přesvědčivě dokázali, že mnohem spíše jde o typové zástupce Čechů – biskupa, mnicha, laika a laičky. Další oporou uvedeného názoru je výklad mnišské postavy na jižním průčelí kostela sv. Jakuba v Jakubu u Kutné Hory, svěceného v roce 1165, která bývá považována za sv. Prokopa. Také tento závěr je však dnes třeba znovu zvážit. U obou případů musíme počítat s malou pravděpodobností Prokopova uctívání v době před kanonizací, zejména v tak raném období, jako jsou 60. a 70. léta 12. století.

Nejstarším dokladem Prokopova kultu je zápis v Podlažickém nekrologiu (Codex gigas), které je však produktem benediktinského světa a nic nevyovídá o uplatňování kultu mimo něj. V této souvislosti je zvláště podezřelé, že jméno Prokop se jinak v kalendářích českého původu objevuje až ve 14. století. Jasně a oficiální potvrzení Prokopova kultu naopak obsahují Příběhy krále Přemysla Otakara II. k roku 1260, kdy měl nemocný Jan Svojslavův vidění o vítězství Čechů u Kressenbrunnu, o němž se spolu s ostatními světci zasloužil svatý Prokop. Stejně jasným důkazem je menší privilegium pro město Brno z roku 1243, v němž je zmínka o kostele sv. Prokopa.

Jinou indicií vyvolávající zamyšlení je skutečnost, že jméno Prokop se v českých pramenech nevyskytuje ještě dlouho po kanonizaci. Podle rejstříku běžných edic se objevuje teprve na konci 13. století. Otázkou tedy je, jakého druhu byl Prokopův kult mezi laiky. Vyjdeme-li ze svědectví legend, zjistíme, že domácí sázavský kult zřejmě lákal řadu prosebníků přicházejících k hrobu opata a později světce. *Vita minor* se dokonce zmiňuje o tom, že kardinál Guido při kanonizaci vybavil Sázavu odpustky. Dokládat by to mohla skutečnost, že se ve 14. století vyráběly poutní prokopské odznaky.

Vše ukazuje na to, že kult svatého Prokopa získával na své intenzitě zvolna. Ve 14. století díky národně orientovanému Janu IV. z Dražic a později zejména zásluhou Karla IV. již nebylo pochybností o tom, že Prokop byl zařazen mezi přední české zemské světce. Skutečnost, že je mezi nejvýznamnějšími zemskými světci spolu se Zikmundem, Vítem, Václavem, Ludmilou a Vojtěchem zobrazen na mozaice Zlaté brány svatovítského chrámu na Pražském hradě, je odrazem toho, že v době Karla IV. byla cesta sázavského opata na vrchol českého nebe dokončena. Mozaika, pocházející z let 1370–1371, je jednou z významných součástí programu, který zdůraznil, že se Praha stala univerzalistickým říšským centrem, které má být novým zlatým Římem i Cařihradem. Její umístění na významné ose mezi slavnostním vstupem do katedrály a novým panovníkovým palácem celý Karlův program symbolizuje. Čeští světci obklopující Krista navazují na koncepci staré byzantinizující fresky na fasádě kostela *S. Maria in turris* u vstupu do atria svatopetrské baziliky v Římě. Zatímco tato skutečnost je poukazem na základy západní církve, je vědomé použití mozaiky jako výrazového prostředku odvoláním se na východní církevní umění a jeho souvislosti. To vše podtrhuje provedení díla podle návrhu benátských umělců Nicoletta Semitecola a snad i jeho učitele Guarienta d'Arpa za účasti benátské dílny pracující s českým sklem. V tomto internacionálním světě idejí, činů a symbolů sehrála významnou roli jak postava svatého Prokopa, tak sázavský klášter a nové centrum slovanské liturgie – klášter v pražských Emauzích. Ten se v mnohém stal spolunositelem idejí, které symbolizoval svatý Prokop, jeho klášter i kulturní a náboženské milieu Čech 11. století.

Saint Procopius. From the Beginnings of the Czech State and Church

This monograph on Saint Procopius is an attempt to summarise the research into the Early Czech Church in connection with the constitution of the Early Mediaeval Czech state, all this in the context of the history of Central Europe. Procopius as a man of the 10th and 11th centuries was an exceptional person in several ways. Primarily, he stepped decisively enough out of the anonymity of contemporary society although he did not come from the higher social circles. His life can at least in some aspects be studied as the fate of an individual, because it is related by highly valued sources, mainly hagiographies and chronicles. When Czech society was beginning to Christianise, he manifested himself as a person distinctly active in constituting the new, Christian social consciousness as well as the fundamental form of the Czech Church and its culture. As the founder of one of the most important period church institutions, the Sázava Monastery, he came into contact with the ruling elites of society and in a way participated in their task.

All of these steps which Procopius took can be examined in a logical context with the period phenomena which characterised the beginnings of the Czech state. If we seek information on Prokop's background and childhood, we briefly deal with the essential issues of the construction of early Czech society. We are forced to take stock of the society's individual classes – ruling and subordinate, free and bond. Owing to the research of the last decades, the image of this society is relatively sharp and we can thus take the liberty to hypothesise that Prokop came from the class of free yeomen settled in proximity of the central Přemyslid castle of Kouřim. In so doing, we revise the historical hypotheses that he was a foreigner.

Thanks to several further mentions in various sources, we learn about his activity in the lay world, his ordination as a priest and his joining the Benedictine Order. All these themes offer wide study associations with the situation in the narrower as well as wider connections of Central Europe and invite reflections on period rudiments of the paganism, on the first steps towards the Czech Church, on the construction of the Central European state, on the development of the principles of the rights to use and own property, on the period system of justice, rituals, material and spiritual culture, etc. Sources on St Procopius provide important information on all these themes. We learn about Procopius' property situation and his family background in relation to the contemporary social conditions. In this context, we are very likely to touch upon important institutions of social organisation, such as the *vicinatus* and the elementary administrative network of the early Czech state – organisation of castle districts, on which the fundamental construction of the Czech Church, understood by the ruler as an institution fully subordinated to him, is directly dependant. In connection with Procopius, we thus find ourselves in the environment of the administrative castle of the Přemyslids, at the Kouřim open knoll at St George's, with which he was (entirely in accordance with the period principles of the organisation of the state and the church) connected when he was a parish priest.

Already in Procopius' time, a part of the Early Czech Church was the monastic principle. At the end of the 10th century, the first Benedictine monasteries appeared in Bohemia, in whose orientation problems of initial groping for direction as if symbolically manifested themselves. Adalbert's attempt to introduce Aventine Benedictine monasticism of the Latin-Greek syncretism was shortly thereafter eclipsed by the arrival of the representatives of the monasticism of the Gorze orientation related with the pro-imperial leaning Bavarian, in a wider sense imperial, Benedictinism. The Břevnov beginnings, however, despite their lasting only several decades, occupied sufficient scope in the history

of the Czech Church to orient Procopius in his intention to join the Order. Only his entry into the Břevnov community can explain the fact that Procopius was given a Greek name in the Order and that also in the monastic world he further developed Old-Slavonic principles of the Czech Church, because it is indisputable that the entire Czech Church lived bilingually at the time. Its natural link with the Bavarian Church, dating back to 895, with its tendency towards Church Latin, did not prevent the fact that in its life Old-Church Slavonic was used as a pastoral language, perhaps even the liturgical language (employed however in the Western type of liturgy) simultaneously with Latin. This fact was in a certain way a reflection of the Great-Moravian heritage, brought to Bohemia by the Great-Moravian clergy but also of the reality that pastoral duties had to be performed in a language understood by the laity. Procopius is likely to have received his Old-Church Slavonic education from one of the priests of this orientation, and this education served as a starting point when he was shaping the milieu of the monastery which he established in the next phase of his life.

We are talking about a monastery above the River Sázava, which began to be established in the 1030s. A centre of Slavonic letters, maintaining contacts with the European East (but certain to have functioned reliably as a part of the Czech Western-oriented Church), was formed here as a part of the period church culture. Long years of archaeological research, which was conducted here, brought a great amount of specific information on the daily life of the monastic community of Procopius' time. The findings on the extensive complexes of wooden architecture, corroborated at other contemporary localities, are especially noteworthy. Our knowledge of early mediaeval Sázava topography makes it possible for us to explain precisely facts incidentally reported in the period written sources. In general, it has been proved how immensely important it is during a historian's work to combine the evidence from various types of sources, whose intersections – entirely in accordance with the expectation of Fernand Braudel – provide a mutual verification or even mutual elaboration of the information. The fact that the knowledge of mediaeval Sázava topography allows for an interpretation of the hagiographic source to be not only more thorough but also to be dated more precisely, like in the case of the great legend of Vita maior, can be used as an example.

When studying Procopius' history, we gradually and logically touch on numerous generally relevant themes from early Czech history, such as for example the development of the category of sainthood and the rituals related to it. Procopius' canonisation in 1204 and his joining the Czech patron saints is a theme on which the question of the stabilisation and emancipation of the Czech Church can be successfully tested. The original Sázava cult was undeniably first a domestic matter, which due to the confluence of historic events at the beginning of the 13th century became a diplomatic tool for the (unsuccessful) attainment of the institution of an archbishopric, necessary for the power consolidation of the state of the last Přemyslids. In the 14th century, however, Procopius' sainthood became a part of the image of the definitive form of the Czech Church and simultaneously of the universalistic programme of Emperor Charles.

A study of the above-mentioned problems makes it possible to use a methodically expedient approach combining authentic detail with the general phenomena connected with early mediaeval Czech society. The history of Procopius thus becomes a complementary and logical part of the history of Early Mediaeval Central Europe.

Použitá literatura

- 1000 Jahre St. Gunther, Festschrift zum Jahre 1955, ed. E. Heufelder, Köln.
 1200 Jahre Erzbisum Salzburg. Die älteste Metropole im deutschen Sprachraum, ed. H. Dopsch, P. F. Kramml, A. S. Weiss, Salzburg 1999.
 L'Abbaye de Gorze au Xe siècle, ed. M. Parris, O. G. Oexle, Nancy 1993.
 ACHTERBERG, Herbert: Interpretatio christiana. Verkleidete Glaubensgestalten der Germanen auf deutschem Boden, Leipzig 1930.
 AICHNER, Simon: Compendium iuris ecclesiastici ad usum cleri, Brixinae 1915.
 ALTHOFF, Gerd: Otto I. der Grosse, Kaiser, Neue Deutsche Biographie 19, Berlin 1999.
 ANDERSON, Alan Orr – ANDERSON Marjorie Ogilvie: Adamnan's Life of Columba, London 1961.
 ANGENENDT, Arnold: Heilige und Reliquien. Die Geschichte ihres Kultes vom frühen Christentum bis zur Gegenwart, München 1994.
 ARIÈS, Philippe: Dějiny smrti II, Praha 2000.
 AVENARIUS, Alexander: Prvá slovanská václavská legenda a slovanská kultura v Čechách 10. století, in: Typologie raně feudálních slovanských států, Praha 1987, s. 277–282.
 BALTHASAR, Hans Urs von: Die großen Ordensregeln, Einsiedeln 1994.
 BARANOWSKI, Tadeusz: Gród w Kaliszu – badania, odkrycia, interpretacje, in: Kalisz wczesnośredniowieczny, ed. T. Baranowski, Kalisz 1998, s. 39–64.
 BARANOWSKI, Tadeusz – GAJEWSKI, Leszek: Nowe wyniki badań archeologicznych grodziska na Zawodziu w Kaliszu, Studia Lednickie 2, 1991, s. 109–115.
 BARDACH, Julius: Kara „trzysta“ a opłata „tresne“ w najdawniejszym prawie polskim, Czasopismo Prawno-Historyczne 18, 1966, s. 45–77.
 BARTOŠKOVÁ, Andrea: Dvorec hradskeho správce na Budči? Srovnání publikovaných závěrů s výpovědi terénní dokumentace, Archeologické rozhledy 56, 2004, s. 310–320.
 BECKOVSKÝ, František Jan: Poselkyně starých příběhů českých II/1, ed. A. Rezek, Praha 1879.
 BEDNÁR, Peter: Nitriansky hrad v 9. storočí a jeho význam v sídliskovej štruktúre veľkomoravskej Nitry, in: Svätopluk 894–1994, ed. R. Marsina, A. Ruttkay, Nitra 1997, s. 19–32.
 BENEŠOVSKÁ, Klára – CHOTĚBOR, Petr – DURDÍK, Tomáš – DRAGON, Zdeněk: Deset století architektury, Architektura románská, Praha 2001.
 BERNAT, Jiří – KALIŠ, Jaroslav – ŠTĚDRA, Milan: Dvě nově zjištěné opevněné výšinné polohy v Sázavě, okr. Benešov, in: Archeologie ve středních Čechách 6, 2002, s. 145–161.
 BERNAT, Jiří – ŠTĚDRA, Milan: Čertova brázda, stará severojižní stezka mezi Labem a Sázavou, in: Archeologie ve středních Čechách 7, 2003, s. 349–362.
 BEZOLD, Friedrich von: Das Fortleben der antiken Götter im mittelalterlichen Humanismus, Bonn – Leipzig 1922.
 BIDDLE, Martin – AVNI, Gideon – SELIGMAN, Jon – WINTER, Tamar: Die Grabeskirche in Jerusalem, Stuttgart 2000.
 BIENER Z BIENENBERGU, Karl Josef: Sazawa oder S. Prokop, Prag 1795.
 BINDING, Günther: Krypta, I. Westen. Lexikon des Mittelalters 5, Stuttgart – Weimar – Metzler 1999, sl. 1554–1556.
 BINDING, Günther – UNTERMANN, Matthias: Kleine Kunstgeschichte der mittelalterlichen Ordensbaukunst in Deutschland, Darmstadt 1985.
 BISTRICKÝ, JAN: Zakládací listiny kláštera Hradiska u Olomouce a počátky české panovnícké listiny, Vlastivědný věstník moravský 45, 1993, s. 131–136.
 BLÁHOVÁ, Emilie: Staroslověnské písemnictví v Čechách 10. století, in: Sázava, památník staroslověnské kultury v Čechách, ed. K. Reichertová, E. Bláhová, V. Dvořáková, V. Huňáček, Praha 1988, s. 55–69.

BLÁHOVÁ, Emilie: Über den Kyrillischen Teil des Reimser Evangeliums oder über die Resuscitation eines Mythos, *Byzantinoslavica* 56, 1955, s. 593–599.

BLÁHOVÁ, Marie: *Historická chronologie*, Praha 2000.

BLÁHOVÁ, Marie: Pokračovatelé Kosmovi (doslov), in: *Pokračovatelé Kosmovi*, ed. M. Bláhová, Z. Fiala, Praha 1974, s. 192–214.

BLÁHOVÁ, Marie: Založení vyšehradské kapituly ve středověké historiografii, in: *Královský Vyšehrad II*, Praha 2001, s. 13–31.

BLÁHOVÁ, Marie – FROLÍK, Jan – PROFANTOVÁ, Naďa: *Velké dějiny země Koruny české do roku 1197*, I, Praha 1999.

BLAŽIČEK, Oldřich – ČEŘOVSKÝ, Jan – POCHE, Emanuel: *Kláster v Břevnově*, Praha 1944.

BOGACKA, Katarzyna: *Pastorały w Polsce XI–XVIII w.*, Marki, 2004.

BOHÁČ, Zdeněk: *Ostrov. Tisíciletá historie zmařeného kláštera, Jilové u Prahy 1999.*

BOHÁČOVÁ, Ivana a kol.: *Stará Boleslav. Přemyslovský hrad v raném středověku*, *Mediaevalia Bohemica* 5, Praha 2004.

BORKOVSKÝ, Ivan: *Svatojiřská bazilika a klášter na Pražském hradě*, Praha 1975.

BOROVÝ, Klement: *Martin Medek, arcibiskup pražský*, Praha 1877.

BOSL, Karl: Herzog, König und Bischof im 10. Jahrhundert, in: *Bohemia sacra*, ed. F. Seibt, Düsseldorf 1974, s. 269–294.

BOUBÍN, Jaroslav: *Petr Chelčický. Myslitel a reformátor*, Praha 2005.

BRAUNFELS, Wolfgang: *Abendländische Klosterbaukunst*, Köln 1969.

BRAVERMANOVÁ, Milena: Hroby světců českého původu na Pražském hradě, in: *Pohřbívání na Pražském hradě a jeho předpolích I.1*, ed. K. Tomková, *Castrum Pragense* 7, Praha 2005, s. 89–118.

BRAVERMANOVÁ, Milena: *Nové poznatky o nejstarších textiliích z relikviářového hrobu sv. Ludmily*, *Archaeologia historica* 26, 2001, s. 447–486.

BRAVERMANOVÁ, Milena: *Textil nejstarších Přemyslovců, České země v raném středověku*, ed. P. Sommer, Praha 2006, s. 193–212.

BRAVERMANOVÁ, Milena: *Textilien aus der Reliquiengrabkammer der Hl. Ludmila in der St. Georgsbasilika: Hinterer Teil einer Dalmatika*, in: *Europas Mitte um 1000, Beiträge zur Geschichte, Kunst und Archäologie*, Bd. 1, ed. A. Wiczorek, H.-M. Hinz, Stuttgart 2000, s. 254.

Břevnov v českých dějinách, ed. M. Bláhová, I. Hlaváček, Praha 1997.

BRÍCHÁČEK, Pavel – RICHTER, Miroslav – SOMMER, Petr: *Archeologie k miléniumu ostrovského kláštera*, in: *1000 let kláštera na Ostrově (999–1999)*, Praha 2003, s. 13–17.

BRÍCHÁČEK, Pavel – MERHAUTOVÁ, Anežka – RICHTER, Miroslav – SOMMER, Petr: *Opatský hrob z doby počátků Ostrova u Davle*, *Archaeologica Pragensia* 18, 2006, s. 45–64.

BUBENÍK, Josef: *K topografii původní pozemkové držby sázavského kláštera, Sborník vlastivědných prací Podblanicka 16*, 1975, s. 295–302.

BUBENÍK, Josef: *O vzdělání sv. Prokopa. K jubileu roku 2004 (alternativní výklad)*, *Sázavsko XI*, 2004, s. 5–16.

BUBENÍK, Josef: *Veletín-Beletín, Sázavsko IV*, 1997, s. 55–58.

BÜHLER, Irma: *Forschungen über Benediktiner-Doppelklöster im heutigen Bayern*, *Zeitschrift für bayerische Kirchengeschichte* 3, 1928, s. 197–207; 4, 1929, s. 1–13, 199–229; 5, 1930, s. 17–33, 229–251.

BUTLER, Cuthbert: *Benediktinisches Mönchtum*, St. Ottilien 1929.

CIBULKA, Josef: *Επιούσιος – nasoštyni – quotidianus – vezdejši*, *Slavia* 25, s. 406–415.

CIBULKA, Josef: *Václavova rotunda sv. Víta, Svatováclavský sborník I*, Praha 1934, s. 230–685.

CIBULKA, Josef: *Vypravování legendy Kristiánovy o pokřtění Bořivojově*, in: *Sborník k sedmdesátinám Jana Květa*, Praha 1965, s. 65–72.

CROOK, John: *The Architectural Setting of the Cult of Saints in the Early Christian West C. 300–1200*, Oxford 2000.

ČECH, Petr: *Mocenský vývoj v severozápadních Čechách do počátku 11. století*, in: *Přemyslovský stát kolem roku 1000*, ed. L. Polanský, J. Sláma, D. Třeštík, Praha 2000, s. 155–173.

ČECH, Petr: *Žatec v raném středověku (6. – počátek 13. století)*, in: *Žatec. Historie, kultura, lidé*, ed. P. Holodňák, I. Ebelová, Praha 2004, s. 54–114.

ČIŽMÁŘ, Zdeněk – KOHOUTEK, Jiří: *Předběžná zpráva o výzkumu kláštera Hradisko v Olomouci v roce 1996*, *Archaeologia historica* 23, 1998, s. 335–352.

DANILUK, Mirosław: *Encyklopedia institutów życia konsekrowanego i stowarzyszeń życia apostołskiego. Pojęcia, terminy, instytucje, dokumenty, czasopisma*, Lublin 2000.

DEHLINGER, Armand: *Die Ordensgesetzgebung der Benediktiner und ihre Auswirkung auf die Grundrissgestaltung des benediktinischen Klosterbaues in Deutschland unter besonderer Berücksichtigung der Reform aus Hirsau, Borna – Leipzig 1936.*

DENZLER, Georg: *Dějiny celibátu*, Praha 2000.

DOBROVSKÝ, Josef: *Kritická rozprava o legendě prokopské*, Praha 1929.

DOHNAL, Vít: *Olomoucký hrad v raném středověku*, Olomouc 2001.

DOLEŽALOVÁ, Eva: *Výskyt jména Prokop mezi kleriky v Čechách na přelomu 14.–15. století*, in: *Historia monastica I (=Colloquia mediaevalia 3)*, ed. D. Foltýn, K. Charvátová, P. Sommer, Praha 2006, s. 189–194.

DRAGOUN, Michal: *Česká středověká kalendária, nepublikovaná diplomová práce na Katedře pomocných věd historických a archivního studia FF UK*, Praha 2000.

DRAGOUN, Zdeněk – MERHAUTOVÁ, Anežka – SOMMER, Petr: *Stavební podoba břevnovského kláštera ve středověku*, in: *Milénium břevnovského kláštera*, Praha 1993, s. 67–137.

DUDÍK, Beda: *Forschungen in Schweden für Mährens Geschichte*, Brünn 1852.

DURDÍK, Tomáš – CHOTĚBOR, Petr – MUK, Jan: *Kláster kostela pražského na Pražském hradě*, *Archaeologia Pragensia* 5, s. 113–123.

DVORNÍK, František: *Svatý Vojtěch, Velehrad – Řím 1983.*

ÉRSEGI, Géza: *Die Christianisierung Ungarns anhand der Quellen*, in: *Europas Mitte um 1000, Beiträge zur Geschichte, Kunst und Archäologie II*, ed. A. Wiczorek, H.-M. Hinz, Stuttgart 2000, s. 600–607.

Europas Mitte um 1000, Beiträge zur Geschichte, Kunst und Archäologie, Bd. 1, 2, Bd. 3, Katalog, ed. A. Wiczorek, H.-M. Hinz, Stuttgart 2000.

FABRICIUS, Hugo: *Požehnaná Památka velikého Swěta Diwotworce Swatého Prokopa*, Praha 1764.

FEINE, Hans Erich: *Ursprung, Wesen und Bedeutung des Eigenkirchentums*, *Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung* 58, 1950, s. 195–208.

FIALA, Eduard: *České denáry*, Praha 1895.

FIALA, Zdeněk: *Die Organisation der Kirche in Přemyslidenstaat des 10.–13. Jahrhunderts*, in: *Siedlung und Verfassung Böhmens in der Frühzeit*, ed. F. Graus, H. Ludat, Wiesbaden 1967, s. 133–143.

FIALA, Zdeněk: *Přemyslovské Čechy*, Praha 1975.

FLECKENSTEIN, Josef: *Die Hofkapelle der deutschen Könige, I. Grundlegung. Die karolingische Hofkapelle, II. Die Hofkapelle im Rahmen der ottonisch-salischen Reichskirche*, *Schriften der Monumenta Germaniae Historica* 16/1–2, Stuttgart 1959, 1966.

FRANKEN, Goswin: *Die Exempla des Jakob von Vitra*, München 1914.

FRANZ, Adolph: *Die kirchlichen Benediktionen im Mittelalter I a II*, Freiburg im Breisgau 1909.

FRANZ, Adolph: *Die Messe im deutschen Mittelalter*, Freiburg im Breisgau 1902.

FRČEK, Jan: *Byl sv. Václav postřižen podle ritu východního či západního?*, in: *Slovanské studie*, Praha 1948, s. 144–158.

FRIED, Johannes: *Gnesen – Aachen – Rom. Beobachtungen zu älteren Adalbertslegenden*, in: *Polen und Deutschland vor 1000 Jahren. Die Berliner Tagung über „Akt von Gnesen“ (=Europa im Mittelalter Bd. 5)*, ed. M. Borgolte, Berlin 2002, s. 235–279.

FRIED, Johannes: *Kaiserin Theofanu und die Slawen*, in: *Kaiserin Theophanu. Begegnung des Ostens und Westens um die Wende des ersten Jahrtausends. Gedenkschrift des Kölner Schnütgen-Museums zum 1000. Todesjahr der Kaiserin*, Köln 1991, s. 361–370.

FRIED, Johannes: *Otto III. und Boleslaw Chrobry*, Stuttgart 2000.

FRIED, Johannes: Otto III. und Boleslaw Chrobry. Das Widmungsbild des Aachener Evangeliers, der „Akt von Gnesen“ und das frühe polnische und ungarische Königtum. Eine Bildanalyse und ihre historischen Folgen. *Frankfurter Historische Abhandlungen* 30, Wiesbaden – Stuttgart 1989.

FRIED, Johannes: Der Weg in die Geschichte, Die Ursprünge Deutschlands bis 1024, Frankfurt am Main – Berlin 1998.

FRIEDRICH, Gustav: Rukověť křesťanské chronologie, Praha 1997.

FROLÍK, Jan – MARÍKOVÁ-KUBKOVÁ, Jana – RŮŽIČKOVÁ, Eliška – ZEMAN, Antonín: Nejstarší sakrální architektura Pražského hradu, Praha 2000.

GALUŠKA, Luděk: Kláštery a Velká Morava, in: *Ve stopách sv. Benedikta, Disputationes Moravicae* 3, ed. L. Jan, P. Obšusta, Brno 2002, s. 197–209.

GALUŠKA, Luděk: Uherské Hradiště – Sady. Křesťanské centrum Říše Velkomoravské, Brno 1996.

GRAUS, František: Böhmen zwischen Bayern und Sachsen. Zur böhmischen Kirchengeschichte des 10. Jahrhunderts, *Historica* 17, 1968, s. 5–42.

GRAUS, František: Slovanská liturgie a písemnictví v přemyslovských Čechách 10. století, *Československý časopis historický* 14, 1966, s. 473–495.

GRAUS, František: Volk, Herrscher und Heiliger im Reich der Merowinger, *Studien zur Hagiographie der Merowingerzeit*, Praha 1965.

GUTH, Karel: Praha, Budeč, Boleslav, in: *Svatováclavský sborník* I, Praha 1934, s. 687–818.

GUYAN, Walter Ulrich: Das Salvator-Kloster zu Schaffhausen, *Ergebnisse der Allerheiligen-Grabung von 1963 bis 1965, Zeitschrift für Schweizerische Archäologie und Kunstgeschichte* 36, 1979, s. 151–204.

GYÖRFFY, György: Stephan I. und sein Werk, in: *Europas Mitte um 1000, Beiträge zur Geschichte, Kunst und Archäologie* II, ed. A. Wiczorek, H.-M. Hinz, Stuttgart 2000, s. 574–575.

HALLINGER, Kassius: Gorze – Cluny, *Studien zu den monastischen Lebensformen und Gegensätzen im Hochmittelalter I–II, Lizenzausgabe der Studia Anselmiana XXII–XXIII*, Graz 1971.

HANAK, Walter K.: Saint Procopius, the Sázava monastery and the Byzantin-slavonic legacy: some reconsiderations, in: *Byzantium and east central Europe*, ed. G. Prinzing, M. Salamon, Byzantina et Slavica Cracoviensia 3, Cracow 2001, s. 71–80.

HÁSKOVÁ, Jarmila: K ikonografii dvou českých denářů Vladislava I. po roce 1120, in: *Realita, představa a symbol v numismatické ikonografii*, ed. D. Grossmannová, J. T. Štefan, Ostrava 2004, s. 71–75.

HAUCK, Albert: *Kirchengeschichte Deutschlands* III, IV, Berlin 1958.

HAUPTOVÁ, Zoe: Církevněslovanské písemnictví v přemyslovských Čechách, in: *Jazyk a literatura v historické perspektivě, Ústí nad Labem* 1998, s. 5–43.

HEER, Joseph Michael: Ein Karolingischer Missions-Katechismus Ratio de Cathecizandis Rudibus, *Biblische und Patristische Forschungen*, 1. Heft, Freiburg im Breisgau 1911.

HEINZ, Andreas: *Bittprozession, Lexikon für Theologie und Kirche* 2, Feiburg – Basel – Rom – Wien 1994, sl. 512–514.

HILPISCH, Stephanus: *Die Doppelklöster*, München 1928.

Hirsau. St. Peter und Paul 1091–1991, I–II, *Landesdenkmalamt Baden-Württemberg, Forschungen und Berichte der Archäologie des Mittelalters in Baden-Württemberg* 10/1, Stuttgart 1991.

HLEDÍKOVÁ, Zdeňka: Biskup Jan IV. z Dražic, Praha 1991.

HLEDÍKOVÁ, Zdeňka: Pražská metropolitní kapitula, její samospráva a postavení do doby husitské, *Sborník historický* 19, 1972, s. 5–48.

HOFFMANN, Wolfbernhard: Hirsau und die „Hirsauer Bauschule“, München 1950.

HOLINKA, Rudolf: Svatý Vojtěch, Brno 1947.

HOLZHERR, Georg: Řehole Benediktova, Praha 2001.

HORÁLEK, Karel: Rajhradské Martyrologium Adonis a otázka české cyrilice, *Listy filologické* 66, 1939, s. 23–43.

HRUBÝ, Vilém: Církevní zřízení v Čechách a na Moravě od X. do konce XII. století a jeho poměr ke státu, *Český časopis historický* 22, 1916, s. 17–53, 257–287, 385–421; 23, 1917, s. 38–73.

HRUBÝ, Vilém: Metropolitní výšina, in: *Uherské Hradiště – Sady. Středisko velkomoravské kultury a moci*, Brno 1975, s. 1–17.

HRUBÝ, Vilém: Původní hranice biskupství pražského a hranice říše české v 10. století, *Časopis Matice moravské* 50, 1926, s. 85–154.

CHALOUPECKÝ, Václav: Česká hranice východní koncem XI. století. Několik poznámek k výkladu t. ř. zakládací listiny biskupství pražského a její konfirmace v r. 1086, *Český časopis historický* 32, 1926, s. 335–342.

CHALOUPECKÝ, Václav – RYBA, Bohumil: *Středověké legendy prokopské*, Praha 1953.

CHARVÁT, Petr: Eine frühmittelalterliche Doppelkirche in Mähren: ihr Ursprung, Charakter und Deutung, *CIVIS* 25, 2001, s. 79–89.

CHARVÁT, Petr: Notes on the Social Structure of Bohemia in the 11th–12th Century, *Památky archeologické* 83, 1992, s. 372–384.

CHELČICKÝ, Petr: *Stíť víry, novočesky upravil F. Šimek*, Praha 1950.

JAKOBS, Hermann: Der Adel in der Klosterreform von St. Blasien, *Kölner historische Abhandlungen* 16, Köln – Graz 1968.

JAKOBS, Hermann: Die Hirsauer. Ihre Ausbreitung und Rechtsstellung im Zeitalter des Investiturstreites, *Kölner historische Abhandlungen* 4, Köln 1961.

JAN, Libor: Počátky benediktinů na Moravě a rajhradský klášter, in: *Ve stopách sv. Benedikta*, ed. L. Jan, P. Obšusta, Brno 2002, s. 19–28.

JEČNÝ, Hubert: Staroslovanský klášter na Sázavě, stavební historie do doby husitské, nepublikovaná diplomová práce, Katedra dějin umění FF UK, Praha 1962.

JEHLČKA, Ladislav: Pražští biskupové 973–1344, in: *Tisíc let pražského biskupství*, Praha 1973, s. 125–1137.

KADLEC, Jaroslav: K datování prokopské legendy, *Slavia* 37, 1968, s. 495–496.

KADLEC, Jaroslav: K poměrům na Sázavě v 2. polovině XI. století, *Slavia* 35, 1966, s. 266–268.

KADLEC, Jaroslav: Svatý Prokop, in: *Bohemia sancta, životopisy českých světců a přátel Božích*, ed. J. Kadlec, Praha 1989, s. 126–146.

KADLEC, Jaroslav: Svatý Prokop, český strážce odkazu cyrilometodějského, Praha 2000 (2. vyd.).

KACHNÍK, Josef: *Osm set let kapituly olomoucké*, Olomouc 1931.

KALOUSEK, Josef: *Kostel kamenný a církev dřevěná, Památky archeologické* 10, 1874, s. 599–601.

KARWASIŃSKA, Jadwiga: *Święty Wojciech, wybór pism*, ed. T. Dunin-Wąsowicz, Warszawa 1996.

KAŠPAR, Jaroslav: Staré letopisy české (Přehled dosavadních výzkumů), in: *Ze starých letopisů českých*, ed. J. Porák, J. Kašpar, Praha 1980, s. 453–457.

KEJŘ, Jiří: Böhmen und das Reich unter Friedrich I., in: *Friedrich Barbarossa. Handlungsspielräume und Wirkungswesen des staufischen Kaisers*, ed. A. Haverkamp, Vorträge und Forschungen 40, Sigmaringen 1992, s. 241–289.

Kirchenlexikon oder Enzyklopädie der katholischen Theologie 2, ed. H. J. Wetzler, B. Welte, Freiburg im Breisgau 1848.

KLANICA, Zdeněk: Křesťanství a pohanství staré Moravy, in: *Svätopluk 894–1994*, Nitra 1997, s. 93–137.

KLÁPŠTĚ, Jan: Proměna českých zemí ve středověku, Praha 2006.

KLÁPŠTĚ, Jan: Změna. Středověká transformace a její předpoklady, *Památky archeologické – Supplementum* 2, s. 9–59.

KLEMENT, M: *Jsem ražen z českého kovu*, Praha 2002.

KŁOCZOWSKI, Jerzy: Les paroisses en Bohême en Hongrie en Pologne (X–XIII siècles), in: *Le istituzioni ecclesiastiche della „Societas christiana“ dei secoli XI–XII*, Milano 1974, s. 187–198.

KÓČKA-KRENZ, Hanna: So genannte Schale von Włocławek, in: *Europas Mitte um 1000, Katalog*, ed. A. Wiczorek, H.-M. Hinz, Stuttgart 2000, s. 425.

KOHOUTEK, Jiří: Výzkum benediktýnského kláštera Hradisko u Olomouce, in: *Ve stopách sv. Benedikta*, ed. L. Jan, P. Obšusta, Brno 2002, s. 211–218.

- KOSTÍLKOVÁ, Marie: Gumpold von Mantua, Vita des heiligen Wenzel, in: Europas Mitte um 1000. Katalog, ed. A. Wieczorek und H.-M. Hinz, Stuttgart 2000, s. 280–281.
- KOSTÍLKOVÁ, Marie: Prager glagolitische Fragmente, in: Europas Mitte um 1000, Katalog, ed. A. Wieczorek, H.-M. Hinz, Stuttgart 2000, s. 278.
- KOSTÍLKOVÁ, Marie: Prager Sakramentar, in: Europas Mitte um 1000, Katalog, ed. A. Wieczorek, H.-M. Hinz, Stuttgart 2000, s. 275–276.
- KOSTÍLKOVÁ, Marie: Rukopisy Knihovny metropolitní kapituly sv. Víta, XIV. kongres mezinárodní asociace bibliofilů, Praha 1995.
- KOSTÍLKOVÁ, Marie: Svatovítská apokalypsa, in: M. Kostílková, Rukopisy knihovny metropolitní kapituly u sv. Víta, Praha 1995, s. 8–9.
- KOUŘIL, Pavel – MĚŘÍNSKÝ, Zdeněk – PLAČEK, Miroslav: Opevněná sídla na Moravě a ve Slezsku (vznik, vývoj, funkce, současný stav a perspektivy dalšího výzkumu), *Archaeologia historica* 19, 1994, s. 121–151.
- KRAFFT, Otfried: Papsturkunde und Heiligsprechung. Die päpstlichen Kanonisationen vom Mittelalter bis zur Reformation (=Archiv für Diplomatik. Schriftgeschichte Siegel- und Wappenkunde, Beiheft 9), Köln – Weimar – Wien 2005.
- KRÁSL, František: Sv. Prokop, jeho klášter a památka u lidu, Praha 1895.
- KRÁSL, František – JEŽEK, Jan: Sv. Vojtěch, druhý biskup pražský, jeho klášter i úcta u lidu, Praha 1898.
- KROFTA, Kamil: O poměru sv. Prokopa ke klášteru Sázavskému, *Český časopis historický* 17, 1911, s. 251–253.
- KRÜGER, Jürgen: Die Grabeskirche zu Jerusalem. Geschichte – Gestalt – Bedeutung, Regensburg 2000.
- KRUMPHANZLOVÁ, Zdenka: Počátky křesťanství v Čechách ve světle archeologických výzkumů, *Památky archeologické* 62, 1971, s. 406–456.
- KRUMPHANZLOVÁ, Zdenka: Svědectví náboženského synkretismu na pohřebišťích doby hraděništní v Čechách, *Archeologické rozhledy* 42, 1990, s. 362–368.
- KRZEMIEŃSKA, Barbara: Břetislav I. Čechy a střední Evropa v první polovině XI. století, Praha 1999.
- KRZEMIEŃSKA, Barbara: Kněžna Božena, in: *Peruc v mýtech a dějinách*, Peruc 2004, s. 24–33.
- KRZEMIEŃSKA, Barbara: Politický vzestup českého státu za knížete Oldřicha (1012–1034), *Československý časopis historický* 25, 1977, s. 246–272.
- KRZEMIEŃSKA, Barbara – TŘEŠTÍK, Dušan: Hospodářské základy raně středověkého státu ve střední Evropě (Čechy, Polsko, Uhry v 10. a 11. století), *Hospodářské dějiny* 1, 1978, s. 149–230.
- KRZEMIEŃSKA, Barbara – TŘEŠTÍK, Dušan: Hospodářské základy raně středověkého státu ve střední Evropě (Čechy, Polsko, Uhry v 10.–11. století), *Československý časopis historický* 27, 1979, s. 113–130.
- KUBÍN, Petr: Počátky prosazování kněžského celibátu v západní a české církvi, *Teologické texty* 12, 2001, č. 4, s. 142–144.
- KURNATOWSKA, Zofia – LABUDA, Gerard – STRZELCZYK, Jerzy: *Monarchia pierwszych Piastów*, red. M. Derwich, Warszawa 1994.
- KVĚT, Jan: Praha románská, Praha 1948.
- KYLL, Nikolaus: Tod, Grab, Begräbnisplatz, Totenfeier. Zur Geschichte ihrer Brauchtums im Trierer Lande und in Lexemburk unter besonderer Berücksichtigung des Visitationshandbuches des Regino von Prüm, *Rheinisches Archiv*, Veröffentlichungen des Instituts für geschichtliche Landeskunde der Rheinlande an der Universität Bonn 81, 1972.
- LABUDA, Gerard: Ze spuścizny kulturowej misji arcybiskupa Metodiego na pograniczu slowiańsko-germańskim, in: *Etnolingwistyczne i kulturowe związki Słowian s Germanami*, ed. I. Kwilecka, *Prace Slawistyczne*, Wrocław 1987, s. 83–90.
- LALIK, Tadeusz: Targ, in: *Słownik Starożytności Słowiańskich* 6, 1977, s. 25.
- LANG, Gottfried: Gunter der Eremit in der Geschichte, Sage und Kult, *Studien und Mitteilungen zur Geschichte des Benediktiner-Ordens* 59, 1941, Heft 1, s. 1–80.
- LANGGÄRTNER, Georg: Bittprozession, in: *Lexikon des Mittelalters* 2, Stuttgart – Weimar 1999, sl. 255.
- LE GOFF, Jacques: Zur Dreigliedrigkeit der Gesellschaft, zur Begründung des monarchischen Gedankens und zum wirtschaftlichen Aufschwung in der Christenheit des 9. bis 12. Jahrhunderts, in: *Für ein anderes Mittelalter, Zeit, Arbeit und Kultur im Europa des 5.–15. Jahrhunderts*, ausgewählt von Dieter Groh, Frankfurt am Main – Berlin – Wien 1984, s. 43–55.
- LEHNER, Ferdinand: *Dějiny umění národa českého I*, Praha 1903.
- Lexikon des Mittelalters* 7, München 1999.
- LOWMIANSKI, Henryk: *Początki Polski 1–6*, Warszawa 1964–1985.
- LUFEN, Peter Ferdinand: Die Ordensreform der Hirsauer und ihre Auswirkungen auf die Klosterarchitektur. Die liturgisch-monastischen, ethischen und ikonographischen Quellen und ihre Einflüsse auf die Baukunst, Diss. Aachen 1981.
- LUTOVSKÝ, Michal: *Bratrovrah a tvůrce státu*, Praha 1998.
- LÜBKE, Christian: *Die Deutschen und das Europäische Mittelalter. Das östliche Europa*, München 2004.
- MACEK, Josef: K sémantice středověkého domu a jeho vnitřního členění, *Husitský Tábor* 10 (1988–1991), 1991, s. 47–66.
- MACHÁČEK, Jiří: Pohansko bei Břevclav, in: *Europas Mitte um 1000, Beiträge zur Geschichte, Kunst und Archäologie I*, ed. A. Wieczorek, H.-M. Hinz, Stuttgart 2000, s. 330–332.
- MALECZEK, Werner: *Papst und Kardinalskolleg von 1191 bis 1216*, Wien 1984.
- MANITIUS, Max: *Zu Cosmas von Prag, Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung VIII*, 1887.
- MATĚJČEK, Antonín – RYBA, Bohumil – ŠÁMAL, Jindřich: *Legendy o českých patronech v obrázkové knize ze XIV. století*, Praha 1940.
- MATTAUSCH, Rudolf: *Missionsarbeit, und Reichspolitik des hl. Gunter, Königstein* 1962.
- MEDEK, Václav: *Osudy moravské církve do konce 14. věku, I. díl: Dějiny olomoucké arcidiecéze*, Praha 1971.
- MENCL, Václav: *Architektura předrománských Čech, Umění VII*, 1959, s. 331–360.
- MERHAUTOVÁ, Anežka: *Bazilika sv. Jiří na Pražském hradě*, Praha 1966.
- MERHAUTOVÁ, Anežka (rec.): J. Frolík, J. Maříková-Kubková, E. Růžičková, A. Zeman, *Nejstarší sakrální architektura Pražského hradu*, Praha 2000, *Archeologické rozhledy* 53, 2001, s. 164–168.
- MERHAUTOVÁ, Anežka: K poslání a datování budovy na severní straně svatováclavské baziliky v Olomouci, in: *Historická Olomouc a její současné problémy, Acta Universitatis Palackianae Olomucensis, Facultas philosophica, Philosophica-Aestetica* 5, 1979, s. 67–70.
- MERHAUTOVÁ, Anežka: *Der St. Wenzelshelm, Umění* 40, 1992, s. 169–179.
- MERHAUTOVÁ, Anežka: Über das Schicksal des Bischofsrings, *Umění XLIX*, 2001, s. 102–106.
- MERHAUTOVÁ, Anežka – RICHTER, Miroslav – SRŠEŇ, Lubomír: *Architektonické zlomky ostrovského kláštera, Sborník Národního muzea v Praze, A-hist* 34, 1980, s. 1–32.
- MERHAUTOVÁ, Anežka – SOMMER, Petr: *Christliche Architektur und Kunst im böhmischen Staat um das Jahr 1000*, in: *Europas Mitte um 1000, Beiträge zur Geschichte, Kunst und Archäologie, Bd. 1*, ed. A. Wieczorek, H.-M. Hinz, Stuttgart 2000, s. 411–417.
- MERHAUTOVÁ, Anežka – TŘEŠTÍK, Dušan: *Ideové proudy v českém umění 12. století (=Studie ČSAV 2)*, Praha 1985.
- MERHAUTOVÁ, Anežka – TŘEŠTÍK, Dušan: *Románské umění v Čechách a na Moravě*, Praha 1983.
- MĚŘÍNSKÝ, Zdeněk: *Církevní instituce na Moravě a jejich úloha ve vývoji hospodářství a osídlení od 10. století do předhusitského období, Archaeologia historica* 10, 1985, s. 375–393.
- MICHAŁOWSKI, Roman: *Zjazd Gnieźniński, religijne przesłanki powstania arcybiskupstwa Gnieźnińskiego*, Wrocław 2005.
- MICHNA, Pavel – POJSL, Miloslav: *Románský palác na olomouckém hradě, Prameny k dějinám a kultuře Moravy*, Brno 1988.
- Milénium převnovského kláštera*, ed. I. Hlaváček, M. Bláhová, Praha 1993.
- Missale parvum sive missale Romanum... per Ferdinandum Janner, Ratisbonae* 1877.
- MITTERMÜLLER, Rupert (ed.): *Vita et regula sancti patris Benedicti una cum expositione regulae III*, Regensburg 1880.

- MODZELEWSKI, Karol: Opole, centena, pagus. Versuch einer komparativen Auffassung der Landgemeinde und Territorialverwaltung, in: *Das Reich und Polen. Parallelen, Interaktionen und Formen der Akkulturation im hohen und späten Mittelalter*, ed. T. Wunsch mit A. Patschowsky, Vorträge und Forschungen LIX, 2003, s. 119–127.
- MODZELEWSKI, Karol: *Chłopi w monarchii wczesnopiastowskiej*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź 1987.
- MUK, Jan – VILÍMKOVÁ, Milada – HORYNA, Mojmir: *Státní zámek Klášter Sázava, stavebně-historický průzkum*, rkp. SÚRPMO, Praha 1979.
- MUŽÍK, František: *Hospodine, pomiluj ny. Nejstarší česká duchovní píseň. Canticum Bohemiae antiquissimum*, Editio Cimelia Bohemica 7, Praha 1969.
- NECHUTOVÁ, Jana: *Latinská literatura českého středověku do roku 1400*, Praha 2000.
- NEJEDLÝ, Zdeněk: *Dějiny husitského zpěvu I*, Praha 1954.
- NILLES, Nikolaus: *Kalendarium manuale utriusque ecclesiae orientalis et occidentalis academiis clericorum accomodatum*, Oeniponte 1879.
- NODL, Martin: *Dvě tváře dětství. Malí dospělí a děti-hříšníci ve středověku*, *Dějiny a současnost* XXVIII, 2006, s. 30–33.
- NODL, Martin: *Tři studie o době Karla IV.: Prokop démonobijec a dvojí cesta vnitřní christianizace karlovských Čech*, Praha 2006, s. 124–126.
- NOHEJLOVÁ, Emanuela: *Příběhy kláštera opatovického*, *Práce z vědeckých ústavů XII*, Praha 1925.
- NOVOTNÝ, Václav: *České dějiny I/1, I/2, I/3*, Praha 1912, 1913, 1928.
- NOVOTNÝ, Václav: *Studien zur böhmischen Quellenkunde II. Der Mönch von Sazawa. Sitzungsberichte der königlichen böhmischen Gesellschaft der Wissenschaften. Phil.-hist. Klasse, Jhg. 1910*, Prag 1911.
- NOVOTNÝ, Václav: *Začátky kláštera Kladrubského a jeho nejstarší listiny. Rozpravy České akademie věd a umění, tř. I, č. 79*, Praha 1932.
- NOVÝ, Rastislav: *Dymné, Časopis Společnosti přátel starožitností* 68, 1960, s. 1–9.
- NOVÝ, Rastislav: *K sociálnímu postavení farského kléru v době předhusitské*, *Sborník historický* 9, 1962, s. 157–172.
- NOVÝ, Rastislav: *Opatovická fundační listina z r. 1073*, CDB I, 386. *Nálezová zpráva, Československý časopis historický VIII*, 1960, s. 894–896.
- NOVÝ, Rastislav: *Přemyslovský stát 11. a 12. století*, Praha 1972.
- OHLEK, Norbert: *Umírání a smrt ve středověku*, Praha 2001.
- ONASCH, Konrad: *Liturgie und Kunst der Ostkirche in Stichworten*, Leipzig 1981.
- Ornamenta ecclesiae, *Kunst und Künstler der Romanik*, Katalog zur Ausstellung des Schnütgen-Museums in der Josef Haubrich Kunsthalle 3, ed. J. Haubrich, Köln 1985.
- OTTE, Heinrich: *Handbuch der kirchlichen Kunst-Archäologie des deutschen Mittelalters I*, Leipzig 1883.
- Otto der Grosse, *Magdeburg und Europa*, Bd. 1, Essays, ed. M. Puhle, Mainz am Rhein 2001.
- Otonische Neuanfänge, ed. B. Schneidmüller, S. Weinfurter, Mainz am Rhein 2001.
- PADBERG, Lutz E. von: *Die Christianisierung Europas im Mittelalter*, Stuttgart 1998.
- PADBERG, Lutz E. von: *Relikte heidnischen Glaubens in Sachsen*, in: *Europas Mitte um 1000*, Beiträge zur Geschichte, Kunst und Archäologie, Bd. 2, ed. A. Wieczorek, H.-M. Hinz, Stuttgart 2000, s. 668–670.
- PÁNEK, Ivo – HLADÍK, Čestmír: *Denár a hřivna v českých pramenech do roku 1222*, Numismatický sborník 10, 1968, s. 79–110.
- PARISSE, Michel: *Doppelkloster*, *Lexikon des Mittelalters* 3, München – Zürich 1983, sl. 1257–1259.
- PÁSZTOR, Edith: *Gunthero*, *Bibliotheca sanctorum* 7, 1966, s. 528–531.
- PATIEROVÁ, Dominique: *Les offices de saint Prokop. Étude de liturgie et d'histoire*, nepublikovaná disertační práce, Faculté des Lettres de Paris, École Pratique des Hautes Études, 1968.
- PEČÍRKA, Jaromír: *Dějepis výtvarného umění v Čechách I*, Praha 1931.
- PEKAŘ, Josef: *Nejstarší kronika česká*, Praha 1903.
- PEKAŘ, Josef: *Die Wenzels- und Ludmilla-legenden und die Echtheit Christians*, Prag 1906.
- PEŠINA z ČECHORODU, Tomáš J.: *Phosphorus septicornis, stella alias matutina. Hoc est: Sanctae metropolitanae Divi Viti ecclesiae Pragensis Majestas et Gloria, quibus illa per tot saecula orbi nostri enituit semper clarissima*, Praha 1673.
- PETRAŇ, Zdeněk: *První české mince*, Praha 1998.
- PIER, Bonaventura: *Thesaurus absconditus in Agro seu Monasterio Brzevnoviensi...*, Brunae 1762.
- PODLAHA, Antonín: *Katolická liturgika*, Praha 1915.
- PODLAHA, Antonín: *Posvátná místa království Českého I*, Praha 1907.
- PODLAHA, Antonín – ŠITTLER, Eduard: *Chrámový poklad u sv. Víta v Praze. Jeho dějiny a popis*, Praha 1903.
- POHL, Gerhard: *Die frühmittelalterlichen bis neuzeitlichen Baubefunde*, in: *Die Ausgrabungen in St. Ulrich und Afra in Augsburg 1961–1968*, ed. J. Werner, Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte, Bd. 23, München 1977, s. 465–484.
- POCHE, Emanuel: *Stavba kláštera sázavského v době gotické*, *Časopis Společnosti přátel starožitností českých* 42, 1934, s. 97–120.
- POKORNÝ Ladislav: *Liturgie pjeje staroslověnsky*, in: *Soluňští bratři*, Praha 1962, s. 160–193.
- POKORNÝ, Ladislav: *Liturgická tvář mladé diecéze*, in: *Tisíc let pražského biskupství*, Praha 1973, s. 45–54.
- POLC, Jaroslav V.: *Církevní správa v Čechách do pol. 14. století*, in: *Tisíc let pražského biskupství 973–1973*, Řím 1973, s. 17–60.
- PROFANTOVÁ, Naďa: *On the archeological evidence for Bohemian elites in the 8th–9th century*, in: *Central Europe in 8th–10th centuries*, Bratislava 1997, s. 105–114.
- PROCHÁZKA, Rudolf: *K vývoji a funkčnímu rozvrstvení hradů 11. a 12. století na Moravě*, in: *Lokalne ośrodki władzi państwowej w 11–12. wieku w Europie Środkowo-Wschodniej*, ed. S. Moździoch, Wrocław 1993, s. 109–141.
- Přehled dějin Československa do roku 1526, I/1, Praha 1980.
- Přemyslovský stát kolem roku 1000, ed. L. Polanský, J. Sláma, D. Třeštík, Praha 2000.
- Ratisbona sacra. *Das Bistum Regensburg im Mittelalter*, München – Zürich 1989.
- REICHERTOVÁ, Květa: *K dějinám a výstavbě slovanského kláštera na Sázavě*, *Památková péče* 34, 1974, s. 209–226.
- REICHERTOVÁ, Květa: *Proboštství ostrovského kláštera na vrchu Velízu*, *Památky archeologické* 76, 1985, s. 168–183.
- REICHERTOVÁ, Květa: *Přínos archeologie ke středověké podobě bývalého slovanského kláštera na Sázavě*, in: *Z tradic slovanské kultury v Čechách*, Praha 1975, s. 27–37.
- REICHERTOVÁ, Květa: *Stavební počátky bývalého slovanského kláštera na Sázavě*, *Umění* 26, 1978, s. 134–155.
- REICHERTOVÁ, Květa – BLÁHOVÁ, Emilie – DVOŘÁKOVÁ, Vlasta – HUŇÁČEK, Václav: *Sázava*, Praha 1988.
- REMEŠOVÁ, Věra: *Svatý Prokop ve výtvarném umění*, Praha 1953.
- ROBERG, Burkhard: *Schisma. 1. Begriff, Elemente, 2. Geschichte*, in: *Lexicon des Mittelalters VII*, Stuttgart – Weimar 1999, sl. 1468–1470.
- ROGOV, Aleksander I. – BLÁHOVÁ, Emilie – KONZAL, Václav: *Staroslověnské legendy českého původu*, Praha 1976.
- ROKYTA, Hugo: *Koflík sv. Prokopa*, in: *Sázava, slovanský klášter sv. Prokopa*, Praha 1953.
- ROSIK, Stanislaw: *Interpretacja chrześcijańska religii pogańskich Słowian w świetle kronik niemieckich XI–XII. wieku (Thietmar, Adam z Bremy, Helmold)*, *Acta Universitatis Wratislaviensis No 2235, Historia CXLIV*, Wrocław 2000.
- ROYT, Jan: *Ikonografie sv. Prokopa*, in: *Historia monastica I (=Colloquia mediaevalia 3)*, ed. D. Foltýn, K. Charvátová, P. Sommer, Praha 2006, s. 195–213.
- RUTTKAY, Alexander T.: *Sv. Svorad a Benedikt v kontexte starších slovenských dejín*, *Studia archaeologica Slovaca mediaevalia III–IV*, 2000–2001, s. 127–139.

- RYBA, Bohumil: Obrat v posuzování priority prokopských legend a Břetislavových dekretů, Strahovská knihovna 3, 1968, s. 15–60.
- RYCHTEROVÁ, Pavlína: Koncepce mnišství v nejstarších prokopských legendách, in: *Historia monastica I (=Colloquia mediaevalia 3)*, ed. D. Foltýn, K. Charvátová, P. Sommer, 2006, s. 145–152.
- RYNEŠ, Václav: Několik poznámek k počátkům svatoprokopské úcty, *Slavia* 36, 1967, s. 271–279.
- SÄGMÜLLER, Johannes Baptist: Die Entwicklung des Archipresbiteriats und Dekanats bis zum Ende des Karolingerreiches, Tübingen 1898.
- SANSTERRE, Jean-Marie: Les moines grecs et orientaux à Rome aux époque byzantine et carolingienne (milieu du VIe – fin du IXe siècle), I–II, Bruxelles 1983 (=Académie Royale de Belgique. Mémoire de la Classe des Lettres, 2. Serie 66–1).
- SANSTERRE, Jean-Marie: Le monastère des Saints-Boniface-et-Alexis sur l'Aventin et l'expansion du christianisme dans le cadre de la „Renovatio Imperii Romanorum“ d'Otton III. Une révision, *Revue Bénédictine* 100, 1990, s. 493–506.
- SANSTERRE, Jean-Marie: Témoignes des textes latins du haut Moyen Âge sur le monachisme oriental et des textes byzantins sur le monachisme occidental, in: *Le monachisme à Byzance et en Occident du VIIIe au Xe siècle. Aspects internes et relations avec la société. Actes du colloque international organisé par la Section d'Histoire de l'Université Libre de Bruxelles en collaboration avec l'Abbaye de Maredsous (14–16 mai 1992)*. Dir. de A. Dierkens, D. Missone, J.-M. Sansterre (=Revue Bénédictine 103), 1993, nr. 1–2, s. 12–28.
- SASSE, Barbara: Die Sozialstruktur Böhmens in der Frühzeit. Historisch-archäologische Untersuchungen zum 9.–12. Jahrhundert, *Berliner historische Studien* 7, Germania Slavica 4, Berlin 1982.
- SAUER, Joseph: Symbolik des Kirchengebäudes, Freiburg im Breisgau 1902.
- SEMMLER, Josef: Die Klosterreform in Siegburg. Ihre Ausbreitung und ihr Reformprogramm im 11. und 12. Jahrhundert (=Rheinisches Archiv 53), Bonn 1959.
- SCHIMMELPFENNIG, Bernhard: Heilige Päpste – päpstliche Kanonisationspolitik, in: *Politik und Heiligenverehrung im Hochmittelalter*, ed. J. Petersohn, Vorträge und Forschungen XLII, 1994, s. 73–100.
- SCHIMMELPFENNIG, Bernhard: Zölibat und Lage der „Priestersöhne“ vom 11. bis 14. Jahrhundert, *Historische Zeitschrift* 227, 1978, s. 1–44.
- SCHMID, Heinrich Felix: Die Burgbezirksverfassung bei den slawischen Völkern in ihrer Bedeutung für die Geschichte ihrer Siedlung und ihrer staatlichen Organisation, *Jahresberichte für Kultur und Geschichte der Slawen*, NF II/2, 1926, s. 81–126.
- SCHMID, Heinrich Felix: Die rechtlichen Grundlagen der Pfarrorganisation auf westslawischem Boden und ihre Entwicklung während des Mittelalters, *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte* 46, Kanonistische Abteilung XV, 1926, s. 41–129.
- SCHMID, Heinrich Felix: Die rechtlichen Grundlagen der Pfarrorganisation auf westslawischem Boden und ihre Entwicklung während des Mittelalters, Weimar 1938.
- SCHMITZ, Philibert: Geschichte des Benediktinerordens II, Einsiedeln – Zürich 1948.
- SCHWARZ, Klaus: Die Ausgrabungen im Niedermünster in Regensburg, *Kallmütz/Opf.* 1971.
- SIMON, Gertrud: Untersuchungen zur Topik der Widmungsbriefe mittelalterlicher Geschichtsschreiber bis zum Ende des 12. Jahrhunderts, *Archiv für Diplomatik, Schriftgeschichte und Wappenkunde* 4, 1958, s. 53–119; 5–6, 1959–1960, s. 73–153.
- SKLENÁŘ, Karel: Archeologické nálezy v Čechách do roku 1870. Prehistorie a protohistorie, Praha 1992.
- SKUBISZEWSKI, Piotr: Czara wrocławska. *Studia nad spuścizną Wschodu w sztuce wczesnego średniowiecza*, Poznań 1965.
- SLÁMA, Jiří: Boleslav I., Boleslav II., Boleslav III., in: *Europas Mitte um 1000, Beiträge zur Geschichte, Kunst und Archäologie*, Bd. 1, ed. A. Wiczorek, H.-M. Hinz, Stuttgart 2000, s. 436–440.
- SLÁMA, Jiří: Český kníže Boleslav II, in: *Přemyslovský stát kolem roku 1000*, ed. L. Polanský, J. Sláma, D. Třeščík, Praha 2000, s. 9–26.
- SLÁMA, Jiří: Dětmar a Thiddag, in: R. Nový, J. Sláma, J. Zachová, Slavnikovci ve středověkém písemnictví, Praha 1987, s. 401–402, 447–448.
- SLÁMA, Jiří: K počátkům hradské organizace v Čechách, in: *Typologie raně feudálních slovanských států*, Praha 1987, s. 175–190.
- SLÁMA, Jiří: Přínos archeologie k poznání počátků českého státu, *Sborník Národního muzea v Praze, řada A*, 37, 1983, s. 159–169.
- SLÁMA, Jiří: Příspěvek ke kulturním dějinám raně středověkých Čech, *Sborník Kruhu přátel muzea hlavního města Prahy I*, 1988, s. 65–75.
- SLÁMA, Jiří: Slavnikovci – významná či okrajová záležitost českých dějin 10. století?, *Archeologické rozhledy* 47, 1995, s. 182–224.
- SLÁMA, Jiří: Střední Čechy v raném středověku II, *Hradiště, příspěvky k jejich dějinám a významu*, *Præhistorica XI*, Praha 1986.
- SLÁMA, Jiří: Střední Čechy v raném středověku III. Archeologie o počátcích přemyslovského státu, *Præhistorica XIV*, Praha 1988.
- SLIVKA, Michal: Doterajšie poznatky z dejín a kultúry kresťanstva na Slovensku (4.–15. storočie), *Studia archaeologica Slovaca mediaevalia III–IV*, 2000–2001, s. 17–50.
- ŠMIGIEL, Kazimierz: Świąty Wojciech Sławnikowic, Poznań 1993.
- SMETÁNKA, Zdeněk: Legenda o Ostojovi. Archeologie obyčejného života, Praha 2004.
- SOMMER, Petr: Eine Dienstiedlung des Benediktiner-Klosters in Sázava, in: *Hausbau und Raumstruktur früher Städte in Ostmitteleuropa, Památky archeologické – Supplementum* 6, 1996, s. 42–147.
- SOMMER, Petr: Duchovní svět raně středověké české laické společnosti, in: *Svatý Vojtěch, Čechové a Evropa*, ed. D. Třeščík, J. Zemlička, Praha 1998, s. 133–166.
- SOMMER, Petr: Der Grundstein der Rundkirche von Levý Hradec, in: *Život v archeologii středověku. Sborník příspěvků věnovaných Miroslavu Richterovi a Zdeňku Smetánkovi*, Praha 1997, s. 586–595.
- SOMMER, Petr: Heidnische und christliche Normen im Konflikt – Die Vorstellungswelt der böhmischen Gesellschaft im frühen Mittelalter, in: *Prozesse der Normbildung und Normveränderung im mittelalterlichen Europa*, hsg. Doris Ruhe, Karl-Heinz Spieß, Stuttgart 2000, s. 161–186.
- SOMMER, Petr: Christianizace střední Evropy a archeologické prameny, *Slavia antiqua XXXVII*, 1996, s. 137–145.
- SOMMER, Petr: Jeskyně svatého Prokopa v sázavském klášteře, *Sázavsko V*, 1998, s. 35–47.
- SOMMER, Petr: K postihnutelnosti terminů ecclesia a capella v archeologických pramenech, *Archæologia historica* 7, 1982, s. 453–469.
- SOMMER, Petr: Kaple Panny Marie v klášteře sv. Jiří na Pražském hradě a začátky české sakrální architektury, in: *Přemyslovský stát kolem roku 1000*, ed. L. Polanský, J. Sláma, D. Třeščík, Praha 2000, s. 121–126.
- SOMMER, Petr: Postavení církve v procesu tvorby a upevňování středověkého státu v Čechách, in: *Metodologické problémy československé archeologie*, ARÚ Praha 1982, s. 126–133.
- SOMMER, Petr: Procession in early mediaeval Bohemia, in: *Wallfahrten in der europäischen Kultur/Pilgrimage in European Culture (=Europäische Wallfahrtstudien 1)*, ed. D. Doležal, H. Kühne, Frankfurt – Berlin – Bern – Bruxelles – New York – Oxford – Wien 2006, s. 167–176.
- SOMMER, Petr: První dvě století benediktinských klášterů v Čechách, *Studia mediaevalia Pragensia II*, 1991, s. 75–100.
- SOMMER, Petr: Raně středověká „ecclesia lignea“ a archeologie, *Z pravěku do středověku*, *Sborník k 70. narozeninám Vladimíra Nekudy*, Brno 1997, s. 276–278.
- SOMMER, Petr: Řezno a raně středověký Břevnov, *Český časopis historický* 93, 1995, s. 25–36.
- SOMMER, Petr: Sázavský klášter, Praha 1996.
- SOMMER, Petr: Smrt kněžny Ludmily a začátky české sakrální architektury, *Český časopis historický* 98, 2000, s. 229–260.
- SOMMER, Petr: Začátky křesťanství v Čechách. Kapitoly z dějin raně středověké duchovní kultury, Praha 2001.
- SOMMER, Petr: Základová obětina ze sázavského kláštera, in: *In memoriam Jan Rulf, Památky archeologické – Supplementum* 13, Praha 2000, s. 370–375.
- Soubor příspěvků z konference o Slavnikovcích, red. J. Sláma, *AR XLVII*, 1995, s. 181–278.

SOUKUPOVÁ, Helena: Přemyslovské mauzoleum v klášteře blahoslavené Anežky na Františku, *Umění* 24, 1976, s. 193–216.

STADTMÜLLER, Georg–PFISTER, Bonifaz: *Geschichte der Abtei Niederaltaich, München – Grafenu* 1986.

STARÁ, Dagmar: K českým středověkým poutním odznakům, *Časopis Národního muzea – řada historická*, 157, 1988, s. 140–148.

STEHLÍK, František: Klášter sv. Jana Křtitele na Ostrově u Davle, *Zprávy památkové péče* VII, 1947, s. 136–137.

STEHLÍKOVÁ, Dana: Fragment eines Fingerringes, Fragment eines Pektoralkreuzes, Pektoralkreuz, in: *Europas Mitte um 1000, Beiträge zur Geschichte, Kunst und Archäologie*, Bd. 1, ed. A. Wiczorek, H.-M. Hinz, Stuttgart 2000, s. 530.

STEIDLE, Basilius: *Die Benediktusregel*, Beuron 1975.

STEINMANN, Marc: *Der Siegburger Annoschrein in Restaurierung. Katalog zur Ausstellung in der Schatzkammer des Kölner Domes* 18. Juli 2002 – 12. Januar 2003, Köln 2002.

STEJSKAL, Karel: Klášter Na Slovanech, pražská katedrála a dvorská malba doby Karlovy, in: *Dějiny českého výtvarného umění*, ed. R. Chadraba, V. Denkstein, J. Krása, Praha 1984, s. 328–342.

STEJSKAL, Karel – VOIT, Petr: *Illuminované rukopisy doby husitské*, Praha 1991.

STÖRMER, Wilhelm: *Die agilolfingerzeitlichen Klöster*, 1. *Das Zegnis der schriftlichen Quellen*, DANNHEIMER Hermann: 2. *Archäologische Spuren*, in: *Die Bajuwaren Von Severin bis Tassilo 488–788*, Katalog, ed. H. Dannheimer, H. Dopsch, 1988, s. 305–310, 311–317.

STRZELCZYK, Jerzy: *Bolesław Chrobry*, Poznań 1999.

STRZELCZYK, Jerzy: *Zjazd gnieźniński*, Poznań 2000.

Svatovojtěšská tradice v dějinách našeho národa a církve a její význam dnes, ed. Z. Soušek, Praha 1997.

STUTZ, Ulrich: *Die Eigenkirche als Element des mittelalterlichen germanischen Kirchenrechts*, Freiburg 1895.

Svatý Prokop, Čechy a střední Evropa, ed. P. Sommer, Praha 2006.

Svatý Vojtěch, ed. J. V. Polc, Praha 1997.

Svatý Vojtěch, Čechové a Evropa, ed. D. Třeštík, J. Žemlička, Praha 1998.

SVOBODA, Jan – ŠMILAUER, Vladimír: *Místní jména v Čechách, jejich vznik, původní význam a změny* 5, Praha 1960.

Święty Wojciech w polskiej tradycji historiograficznej, ed. G. Labuda, Warszawa 1997.

ŠILHAN, Jindřich: *Kaple a kaplan*, *Archaeologia historica* 6, 1981, s. 248–251.

ŠIMÁK, Josef Vítězslav: *Bohemika v Lipsku*, Praha 1907.

ŠKABRADA, Jiří: *Zjištění románské stavební etapy v kostele Narození Panny Marie v Kostelci n. Vltavou, okr. Písek*, *Archaeologia historica* 5, 1980, s. 329–334.

ŠMAHEL, František: *Silnější než víra: Magie, pověry a kouzla husitského věku*, *Sborník vlastivědných prací z Podblanicka* 30, 1990, s. 31–51.

ŠOLLE, Miloš: *Kouřim v průběhu věků*, Praha 1981.

ŠOLLE, Miloš: *Po stopách přemyslovských Děpoliců. Příspěvek ke genezi města Kouřimě*, Praha 2000.

ŠOLLE, Miloš: *Rotunda sv. Petra a Pavla na Budči, Památky archeologické* 81, 1990, s. 140–207.

Tausend Jahre Benediktiner in den Klöstern Břevnov, Braunau und Rohr, red. J. Hofmann (= *Studien und Mitteilungen zur Geschichte des Benediktinerordens und seiner Zweige*, Ergänzungsband 33), St. Ottilien 1993.

THOMAS, Alfred: *Čechy královny Anny. Česká literatura a společnost v letech 1310–1420*, Brno 2005.

THOMOVÁ, Zuzana: *Objev zbytků románské stavební fáze kostela sv. Jana Křtitele v Zátoni (okr. Český Krumlov)*, *Archeologické výzkumy v jižních Čechách* 13, České Budějovice 2000, s. 142–150.

Tisíc let benediktinského kláštera v Břevnově, ed. D. Hejdová, P. Preiss, L. Uřešová, Praha 1993.

TKADLČÍK, Vojtěch: *Svatý Radim*, in: *Bohemia sancta. Životy českých světců a přátel Božích*, ed. J. Kadlec, Praha 1989, s. 113–119.

TOMASZEWSKI, Andrzej: *Romańskie kościoły z emporami zachodnimi*, *Studia z historii sztuki*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1974.

TOMKOVÁ, Kateřina: *Levý Hradec v zrcadle archeologických výzkumů I*, *Castrum Pragense* 4, 2001, s. 65–73.

TRAEGER, Jörg: *Mittelalterliche Architekturfiktion. Die Allerheiligenkapelle am Regensburger Domkreuzgang*, München – Zürich 1980.

TRAWKOWSKI, Stanislaw: *Heredes im frühpiastischen Polen*, in: *Europa Slavica – Europa Orientalis. Festschrift für H. Ludat zum 70. Geburtstag*, ed. K.-D. Grothusen, K. Zernack, Berlin 1980, s. 262–285.

TŘEŠTÍK, Dušan: *Bořivoj a Svatopluk – Vznik českého státu a Velká Morava*, in: J. Poulík, B. Chropovský a kol., *Velká Morava a počátky československé státnosti*, Praha, Bratislava 1985, s. 273–301.

TŘEŠTÍK, Dušan: *Die Gründung des Prager und des mährischen Bistums*, in: *Europas Mitte um 1000. Beiträge zur Geschichte, Kunst und Archäologie*, Bd. 1., ed. A. Wiczorek und H.-M. Hinz. Stuttgart 2000, s. 407–410.

TŘEŠTÍK, Dušan: *K sociální struktuře přemyslovských Čech. Kosmas o knížecím vlastnictví půdy a lidí*, *Československý časopis historický* 19, 1971, s. 537–567.

TŘEŠTÍK, Dušan: *Kosmova Kronika. Studie k počátkům českého dějepisectví a politického myšlení*, Praha 1968.

TŘEŠTÍK, Dušan: *Der Mönch Christian, Bruder Boleslavs II.*, in: *Europas Mitte um 1000, Beiträge zur Geschichte, Kunst und Archäologie*, Bd. 1, ed. A. Wiczorek, H.-M. Hinz, Stuttgart 2000, s. 424–425.

TŘEŠTÍK, Dušan: *Počátky Přemyslovců, vstup Čechů do dějin (530–935)*, Praha 1997.

TŘEŠTÍK, Dušan: *Proměny české společnosti ve 13. století*, *Folia historica Bohemica* 1, 1979.

TŘEŠTÍK, Dušan: *Přemyslovec Kristián, Archeologické rozhledy* 51, 1999, s. 602–613.

TŘEŠTÍK, Dušan: *Die Tschechen*, in: *Europas Mitte um 1000, Beiträge zur Geschichte, Kunst und Archäologie*, Bd. 1. ed. A. Wiczorek, H.-M. Hinz, Stuttgart 2000, s. 356–366.

TŘEŠTÍK, Dušan: *„Veliké město Slovanů jménem Praha“*. *Státy a otroci ve střední Evropě v 10. století*, in: *Přemyslovský stát kolem roku 1000*, ed. L. Polanský, J. Sláma, D. Třeštík, Praha 2000, s. 49–70.

TŘEŠTÍK, Dušan: *Vznik Velké Moravy. Moravané, Čechové a střední Evropa v letech 791–871*, Praha 2001.

TŘEŠTÍK, Dušan – KRZEMIEŃSKA, Barbara: *Zur Problematik der Dienstleute im frühmittelalterlichen Böhmen*, in: *Siedlung und Verfassung Böhmens in der Frühzeit*, ed. F. Graus, H. Ludat, Wiesbaden 1967, s. 70–103.

TUREK, Rudolf: *Libice nad Cidlinou. Monumentální stavby vnitřního hradiska*, *Sborník Národního muzea v Praze, A-Historie*, XXXV, 1981.

TUREK, Rudolf: *Listina Jindřicha IV. z 29. dubna 1086 (DH IV. 390) a její teritoria*, *Slavia antiqua* 22, 1975, s. 69–122.

TUREK, Rudolf: *Svatý Vojtěch*, Praha 1989.

TUREK, Rudolf: *Tři tradice na slovanské Sázavě, Strahovská knihovna. Sborník PNP v Praze* 1971, č. 5–6, 1970–1971, s. 17–49.

UHLÍŘ, Zdeněk: *Traktat Johans von Holešov über das Lied „Hospodine, pomiluj ny“*, in: *Europas Mitte um 1000, Katalog*, ed. A. Wiczorek, H.-M. Hinz, Stuttgart 2000, s. 286.

Umělecké památky Čech I, ed. E. Poche, Praha 1977.

UNTERMANN, Matthias: *Der Zentralbau im Mittelalter. Form – Funktion – Verbreitung*, Darmstadt 1989.

URBÁNEK, Rudolf: *Legenda t. zv. Kristiána ve vývoji předhusitských legend ludmillských i václavských a její autor*, I/2, I/3, II/2, Praha 1948.

U źródeł Polski, do roku 1038, ed. M. Derwich, A. Żurek, Warszawa – Wrocław 2002.

VACEK, František: *Kostely, církve a chrámy v Čechách*, *Method* 16, 1890, s. 91–94, 115–118; 17, 1891, s. 5–9, 15–18, 29–38, 69–74, 87–90, 100–103, 114–117, 126–128, 136–138; 18, 1892, s. 7–11, 15–19, 41–46, 52–55, 65–68, 76–79, 99–103, 112–115, 136–139.

VAILLANT, André: *L'Évangile de Nicodème*, Genève, Paris 1968.

VANĚČEK, Václav: *Základy právního postavení klášterů a klášterního velkostatku ve starém českém státě (12.–15. století) I–III, Práce ze semináře čsl. právních dějin na právnické fakultě UK v Praze* č. 18, 22, 25, Praha 1933–1939.

VAREKA, Pavel: *Stavební kultura předhradí Levého Hradce*, *Castrum Pragense* 4, 2001 s. 254–272.

- VAVŘÍNEK, Vladimír: Kiewer Blätter, in: Europas Mitte um 1000, Katalog, ed. A. Wiczorek, H.-M. Hinz, Stuttgart 2000, s. 238.
- VESZPRÉMY, László: Ungarn – ein historischer Überblick, in: Europas Mitte um 1000, Beiträge zur Geschichte, Kunst und Archäologie, Bd. 1, ed. A. Wiczorek, H.-M. Hinz, Stuttgart 2000, s. 542–550.
- VILÍMKOVÁ, Milada – PREISS, Pavel: Ve znamení břevna a růží, Praha 1989.
- VLČEK, Emanuel: Osudy českých patronů, Praha 1995.
- VLČEK, Pavel – SOMMER, Petr – FOLTÝN, Dušan: Encyklopedie českých klášterů, Praha 1997.
- Vollständiges Heiligen-Lexikon, ed. J. E. Stadler, F. J. Heim, J. N. Ginal, Digital Bibliothek 106, Berlin 2005.
- WEINFURTER, Stefan: Kaiser Heinrich II., in: Kaiser Heinrich II., 1002–1024, ed. J. Kirmeier, B. Schneidmüller, S. Weinfurter, E. Brockhoff, Augsburg 2002.
- WEINFURTER, Stefan: Reformkanoniker und Reichsepiskopat im Hochmittelalter, Historisches Jahrbuch der Görres-Gesellschaft 1978, s. 158–193.
- WEINGART, Miloš: První česko-církevněslovanská legenda o svatém Václavu, Svatováclavský sborník I, Praha 1934, s. 863–1088.
- WETZSTEIN, Thomas: Heilige vor Gericht. Das Kanonisationsverfahren im europäischen Spätmittelalter (=Forschungen zur kirchlichen Rechtsgeschichte und zum Kirchenrecht, Bd. 28), Köln – Weimar – Wien 2004.
- WIHODA, Martin: Benediktinská kapitola v dějinách kláštera Hradisko u Olomouce, in: Ve stopách sv. Benedikta, ed. L. Jan, P. Obšusta, Brno 2002, s. 29–38.
- WIHODA, Martin: Slovanská Sázava v paměti klášterního písemnictví, Sázavsko XI, 2004, s. 17–25.
- WYRWA, Andrzej Marek – RÓŻAŁSKA, Ewa: Tamowo Pałuckie. Drewniany kościół Pw. Św. Mikołaja, Poznań 2003.
- ZACHOVÁ, Jana – TŘEŠTÍK, Dušan: Adhortace De ammonitione ad presbyteros a biskup Vojtěch, Český časopis historický 99, 2001, s. 279–293.
- ZAKRZEWSKI, Stanisław: Opactwo benedyktyńskie św. Bonifacego i Aleksego na Awentynie w latach 977–1085, in: Święty Wojciech w polskiej tradycji historiograficznej, ed. G. Labuda, Warszawa 1997, s. 59–126.
- ZAP, Karel Vladislav: Chotouň, rodiště sv. Prokopa, Památky archaeologické I, 1854, s. 39–41.
- ZEMEK, Metoděj: Das Olmützer Domkapitel. Seine Entstehung und Entwicklung bis 1600, Archiv für Kirchengeschichte von Böhmen-Mähren-Schlesien 9, 1988, s. 66–86; 10, 1989, s. 59–88.
- ZETTLER, Alfons: Die frühen Klosterbauten der Reichenau, Sigmaringen 1988.
- ZETTLER, Alfons: Zur archäologischen Erforschung der Abtei und der klösterlichen Zellen auf der Insel Reichenau im Bodensee, Beiträge zur Mittelalterarchäologie in Österreich 12, 1996, s. 51–63.
- ZÍBRT, Čeněk: Seznam pověr a zvyklostí pohanských z VIII. věku, Praha 1894.
- ZIEGELBAUER, Magnoald: Epitome historica regii, liberi et exempti in regno Bohemiae antiquissimi ... monasterii Brevnoviensis..., Coloniae 1740.
- ŽEMLIČKA, Josef: Čechy v době knížecí (1034–1198), Praha 1997.
- ŽEMLIČKA, Josef: České 13. století: „privatizace“ státu, Český časopis historický 101, 2003, s. 509–541.
- ŽEMLIČKA, Josef: K dotváření hradské sítě za Břetislava I. („Přemyslovská“ jména v názvech českých a moravských hradíšť), Historická geografie 28, 1995, s. 27–47.
- ŽEMLIČKA, Josef: Die Přemysliden und Böhmen, in: Europas Mitte um 1000. Beiträge zur Geschichte, Kunst und Archäologie. Bd. I., ed. A. Wiczorek und H.-M. Hinz, Stuttgart 2000, s. 430–435.
- ŽEMLIČKA, Josef: Das „Reich“ der böhmischen Boleslavs und die Krise an der Jahrtausendwende. Zur Charakteristik der frühen Staaten in Mitteleuropa, Archeologické rozhledy 47, 1995, s. 267–278.
- ŽEMLIČKA, Josef: Spor Přemysla Otakara I. s pražským biskupem Ondřejem, Československý časopis historický 29, 1981, s. 704–730.